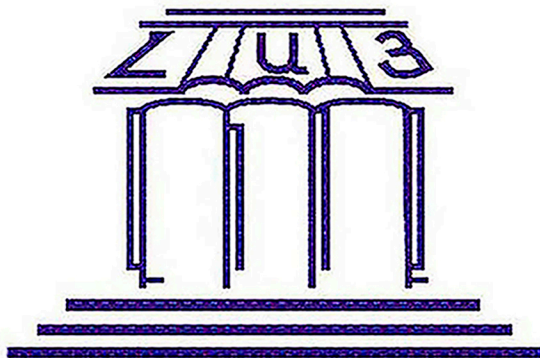

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

6811

28

R-65

30 AUG 2013

6811

202

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

առ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԿԻՈՅ

ՇԵՐՈՒՆԱԶԱՐԴ ՎԵՀԱՓԱՌԻՆ

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ՍԱՀԱԿԱՅ Բ. ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

և

ԱԹՈՌԱԿԻՑ ՎԵՀԱՓԱՌԻՆ

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ԲԱԲԳԷՆԻ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

18695-58

ՎԵՀ. Տ. Տ. ՍՍՀՍԿ Բ.
Կարողիկոս Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՆՔ անուն «Կրօնական դասեր»-ու սոյն գրոյկը կը հրատարակեմ, առանց հեղինակ մը երեւնալու յաւակնութիւնը, եւ կամ ճիւղական շահ մը ապահոված ըլլալու ակնկալութիւնն ունենալու :

Համեստ ծառայութեան մը բաժինը կը բերեմ իմ քամբադդ ազգիս ցրուած բեկորներուն, որ հանդէպ անսոյց ներկային եւ անյոյս ապագային, դող ի սիրս կ'սպասէ իր դժխեմ նակասագրի վերջաւորութեան :

Ակներեւ է որ, այս դառնագոյն կեանքը հիմնովին սարսած է բարոյական սկզբունքները մեզմէ շատերուն, որ մարդը կը կապէ իր ընտանիքին, իր ազգի հաւաքականութեան եւ կրօնին :

Բազմապատկուած ջանքեր պէ՛տք էն՝ մնացորդէն փոքր ինչ ազատելու համար այն արժեքներուն, որոնցմով Հայ ազգը կրցած է ապրիլ ցարդ :

Օրհասական է մեր ժողովուրդը մեծ քաղաքներու ախտաւոր մթնոլորտին մէջ՝ ուր օրուան հոգեւոր կը հալի ու կը մաշի եւ հեզհեզէ կը թոթուէ ու կը մերկանայ իր բնատոնմիկ զգացումներէն, հօրեական հաւաստէն եւ ազգային նկարագրէն: Ի սեւ այս ահաւոր չարիքին, դժբաղդաբար երազներով կ'օրորուինք: Իմ խոնարհ կարծիքովս գաղութահայութեան ազգային կեանքը պէ՛տք է անհակեղիթօրէն կապուի իր Մայրենի Եկեղեցոյն, եւ անոր միջոցաւ պէ՛տք է դառնայ իր կրթական, վարչական եւ բարեսիրական մեքենան :

Այս խորունկ համոզումով եւ ուսուցչի պարտականութիւնս խղճմտօրէն կ'առարած ըլլալու ջանագրութեամբ եր որ ինձի յանձնուած կրօնի դասերը նախ քան դա-

սաւանդութիւն՝ գրաւոր պատրաստած եւ աւանդած եմ :
Եւ այսօր ուրախ եմ զանոնք դասաւորելով ի լոյս
ընծայելուս համար, եւ յիովին վարձատրուած պիտի ըլ-
լամ, եթէ ասով կարենամ ծառայած ըլլալ քրիստոնէու-
թեան կէս նպասակին — *հոգեկան վերածնութեան* :

Գործիս դասաւորումին տուն տուողը եղած է Ամեն.
Տ. Թորգոմ Սրբազանի, Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդու-
թեան օրով Գահիրէի Ազգ. Գալստեան վարժարանին
համար պատրաստած կրօնագիտութեան ծրագիրը, որուն
Երդ. դասարանի յատուկ բաժինն է գրքոյկիս պարու-
նակութիւնը, ի հարկէ յաւելումներով եւ յապաւում-
ներով :

Ուրեմն հասկնալի է որ ամբողջական գործ մը չէ
ստիկա :

Պատշոյնս բերումով նկատած եմ որ շատեր Գործի
Առաջնորդի մասին աղօս իմն գաղափարներ միայն ու-
նին : Մանաւանդ Երուսաղէմի առաջին եկեղեցւոյ կազ-
մութեան, հեքանոսաց մէջ Առաքելական գործունէու-
թեան մասին պատահական փարոգներ միայն լսած են,
որով պէտք էր որ քիչ մը լայնօրէն խօսեի աններու եւ
պայմաններու մասին, որոնց մէջ հիմնուեցաւ *Քրիստո-
նէութիւնը* :

Առաքելական շրջանի դասերուն պատրաստութեան
համար, Գործի Առաջնորդէն տարբեր աղբիւր չեմ ունեցած :

Դժբաղդաբար օտար լեզուով գրուածքներ ինծի հա-
մար հասկնալի չեն եւ ոչ ալ իմ տրամադրութեանս տակ
ունեի նոյն գրադարաններ որպէսզի ընդօրինակութիւն-
ներ, բարգմանաբար իւրացումներ կամ մեջբերումներ
ընեի : Սոյն անցեան ծանօթութիւնս կը պատրիմ կրօն.
թերթերու եւ գիրքերու յարատեւ ընթերցող մը ըլլալուս :

Անգիր եւ Ոսկեդարու երկու շրջաններուն համար
Ազգ. Պատմութիւններէն զատ, ինծի առաջնորդ ունեցած
եմ հոգեւոր Օրմանեան Սրբազանին ազգապատումը :

Զանազան եմ հնարաւոր միջոցներով ցոյց տալ միակ
նպատակը, զոր հետապնդեցին մեր երանաւոր հայրա-
պետներն ու նախնիք : Թէ՛ Հայութիւնը շուտաւորեւ քրիս-
տոնեակաւ հաւատաւ որպէս կրօնի երկնաւոր, եւ թէ իբրեւ
միակ միջոց փրկելու համար զայն օտարացունէ : Անոնք կե-
տեցին Հայաստանեայց եկեղեցին որ Հայր ապրի :

Մեր մարտիրոսագրութեան երկու շրջանները —
Պարսկական եւ Արաբական — բաւ համարեցի իբրեւ
լուսազոյն փաստ, մեր ազգին տկուրութեան եւ անսա-
տան հաւատքին : Զանց ըրի յունական նենգամտութեան,
մոնղոլական վայրագութեան, լատինական մարդասու-
թեան՝ ինչպէս նաեւ քրական տիրապետութեան խժողու-
թիւնները՝ որոնք մեր բնաջնջումը արժեցին :

Լիայոյս եմ որ գրքոյկիս բերիներուն՝ ձեռնհասներ
ներողամիտ աչքով պիտի նային, իսկ հասարակութիւնը
պիտի ուզէ օգտուիլ մեծամեծ հասոյրներ քղբասելու հը-
նարաւորութիւնը չունենալուն համար : Պատ. ուսուցչաց
կը բողոքում գործս գնահատելու եւ ըստ այնմ դպրոցներէ
ներս զայն ընդունելու որոշումը :

Հոս պատրիմ ըսել թէ՛ կրօնագիտութիւնը գիտութիւն
մը չէ այնպէս, ինչպէս որ է օրինակի համար բուսաբա-
նութիւնը :

Դաւանաբանական հարցերու խոր հմտութիւնը՝
Աստուածաբանական տեսութիւններու մանուածապատ
խորքութիւնները, ինչպէս նաեւ եկեղեցական արարո-
ղութեանց եւ ձեւերուն իրարմէ ունեցած տարբերու-
թիւնները գիտնալ եւ սորվեցնել, եկեղեցականաց հա-
մար մասնագիտութիւններ են : Հաւատքի համար հակառակ
Փրկչի Աւետարանին եւ կամ Աւետարանական կեանք ապ-
րողներուն ծանօթանալ եւ անոնց հետեւիլն է : Եւ եթէ
ուսուցիչը չապրի այդ կեանքը ինչ որ ինք կը դասա-
խօսէ փոքր տղոց, դասը կը դառնայ ոչ միայն անհամ
եւ ձանձրացուցիչ, այլ նախապատարումներու լեռնա-

կոյս մը, որուն ծանուրեան թակ կը բքանան մեքեր, կը բունաւորուին ու կ'սպաննուին անմեղ հոգիներ:

Լաւ է որ մեր դպրոցներէն ներս կրօնի դասը իսպառ ջնջուի, քան թէ ան վստահուի անհաւատ եւ կեղծաւոր ուսուցչի մը:

* * *

Վերջացնելէ առաջ, առիթէն կ'օգտուիմ իմ սրտիս մէջ երեսուն երկու տարիներէ հետէ անբեղուած անեղջ երախտագիտութիւնս արտայայտել Այնթապի եկեղեցասիրաց Ընկերութեան (հիմնեալ 1896-ին) եւ Սոյ ժառանգաւորացի ուսուցիչներու: Իսկ կ'ողբեկոյն հոգիները անոնց, որք ի Տէր ննջեցին. «Տէրը՝ ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուաց»:

Պատուոյ յիշատակութեամբ մը կը յաւերժացնեմ հոգւոյս Տ. Կիրակոս Արքեպիսկ. Փեմեզեանի խնկելի անունը, որուն Կաթող. Տեղապահութեան վերջին տարիներուն (1899—1902) կը զուգադիպէր իմ առակերտութիւնս:

Բիւր օրհնութիւն եւ նոխութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան՝ իր վայրավասին դեգերումներուն մէջ:

ՄԵՍՐՈՊ ՔԶԼՅ. ՔԵՕՇԿԷՐԵԱՆ

1934 Փետր. 2

Աղբխանդիւիս

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՆՔ

Ա. ԳԱՍ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Սիրելի տղաքս, ամէնքդ ալ կը տեսնէք մարդկային բազմութիւններ՝ ամէն սեռէ եւ հասակէ մարդիկ որ գունդագունդ կը դիմեն կարգ մը հաւաքավայրեր՝ որոնք ծանօթ են թատրոն, սինէմա, գաղինօ, սրճարան եւ ընդհանրապէս:

Զրօսանքի պէտքը, գեղարուեստի ճաշակին գոհացումը՝ նորութեան հետեւելու կիրքը, զօրաւոր պատճառներ են որ մարդիկ ժամեր զոհեն հաճոյքի համար:

Դուք կը տեսնէք նաեւ մարդկային զանգուածներ, միեւնոյն ընտանիքի պատկանող մեծեր եւ փոքրիկներ, ընդհանրապէս առաւօտեան եւ երեկոյեան պահերուն, որոնք զանգակի մը ղօղանջիւնին եւ կամ կոշնակի մը թիքթաքին կը պատասխանեն փութկոտ քայլերով, դիմելով դէպի այն բարձրագիւր շէնքը՝ որ թէեւ հաւաքավայր մըն է, բայց ապահովաբար հաճոյքի վայր մը չէ:

Երբ դեռ փոքր էիք, կը յիշէք հարկաւ այն քաղցր երթը դէպի ժամ, բռնած ձեր մօր կամ սիրելիներու ձեռքէն: Կը մտաբերէ՞ք արդեօք այն անուշիկ ու գողտրիկ բառերն ու կարճիկ նախադասութիւնները. Փա՛ռք քեզ Աստուած, Մեղայ Աստուծոյ, Գոհանամ քեզի, Տէր ողորմեա՛, Հայր մեր, Յիսուս Քրիստոս:

ոսոս, և լին. և լին., որոնք արցունքոտ աչքերով, կուրծքերու կոծումներով, ձեռամբարձ և վերհայեաց դիրքով մը կ'ուղղուէին դէպի վերը:

Իսկ այսօր որ այլեւս պատանիներ էք, ուշադիր և հետազննին ակնարկներ կ'ուղղէք՝ անոնց որ մեր ժամը չեն գար: Կը տեսնէք զանոնք ալ աղօթողի դիրքին մէջ, և պահ մը կը խորհրդածէք թէ՛ անոնք մեզմէ չեն:

Այո՛, դժբաղդաբար անոնք մեզմէ չեն. այլազգ են. լեզուներն, ազգերներն և կրօններն տարբեր է: Սակայն անկրօն չեն: Անոնք ալ իրենց կրօնական պարտականութիւնները կատարելու համար մեզի չափ և թերեւս մեզմէ աւելի հոգածու են, և եռանդ ունին:

Ցեղային աւանդութիւնները՝ միջավայրը՝ մտաւոր զարգացման ազդակները՝ մարդուն մէջ կը շինեն հոգեկան և զգացողական կարողութիւններ, որով ամէն ազգ, նոյնիսկ ամէն անհատ կ'ունենայ իւրայատուկ համոզումը և կամ հաւատքը:

Ասոր համար է որ շատ մը տեսակ կրօններ կան: Ընդհանուր առմամբ, մարդկութիւնը կրօնական տեսակէտով երկու մասի կը բաժնուի:

Միասուլածեան եւ բազմասուլածեան:

Բազմասուլածեանները՝ որ մէկ բառով կոչուած են կը կոչենք, շատ մը Աստուածներու գոյութեան հաւատացող ազգեր են, որոնք մէն մի աստուծոյ անուանով կ'ուռք մը շինած են և զայն կը պաշտեն:

Միասուլածեանները մէկ Աստուծոյ հաւատացողներ են, որոնք ձեռագործ կուռքեր չեն պաշտեր:

Միասուլածեան են. Մովսիսականները, Քրիստոնեաները և Մահմետականները: Սոյն երեք կրօններու հեղինակները միեւնոյն ցեղին կը պատկանին, այսինքն Սեմական են:

Սեմական ցեղի պատկանող Հրեայ ազգէն էր Մովսէս, որ Քրիստոսէ 1700 տարի առաջ մէկ Աստուծոյ գոյութիւնը քարոզեց: Իսրայէլացիք թէև Աբրահամէն սկսեալ երկնքի և երկրի միակ Արարիչ Աստուածը կը ճանչնային, բայց կրօնական հաւատալիք և արարողութիւն չունէին: Մովսէսն էր որ կազմեց ու դասաւորեց Աստուածային առաջին կրօնը՝ որ ծանօթ է իր անունով:

Քրիստոնէութիւնը՝ Յիսուս Քրիստոսի հիմնած կրօնն է: Ինչպէս գիտէք Յիսուս ալ Հրեայ էր. այսօր 1933 տարուան հնութիւն ունեցող կրօն մըն է Քրիստոնէութիւնը, որ օրըստօրէ կ'աճի ու կը ծաւալի:

Քրիստոնեայ եկեղեցին երեք որոշ բաժանմունքներ ունի. Կաթոլիկ, Օրթոդոքս և Բողոքական:

Սոյն կրօնական բաժանումը սկսաւ Պոլսոյ Յունաց Տիեզերական Պատրիարքին և Հռովմայ Քահանայապետին իրաւասութեան վէճով: Ամէն մէկը՝ իր կարգին ինքզինքը ընդհանուր Քրիստոնէութեան մեծը՝ Գերագոյն Պետը պարտադրել ուզեց:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԿԱՄ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Եւրոպացիք մինչեւ տասնվեցերորդ դար Կաթոլիկ էին, սակայն Պապական եկեղեցւոյ բռնապետութիւնը, համոզումի և հաւատալեաց տարբերութիւն ունեցող անձերու հանդէպ կիրարկուած հակամարդկային արարքները՝ տեղի տուին շատ լատերու բողոքին: Ասոնց գլխաւորը եղաւ Լուտեր անունով գերմանացի եկեղեցական մը: Այսպէս կազմուեցաւ Բողոքական Եկեղեցին:

Ճաւալի է ըսել որ՝ Կաթոլիկները մինչեւ այսօր ալ իրենցմէ դուրս Քրիստոնեայ չեն ճանչնար: Արսափոյ Հռովմեական Եկեղեցւոյ չիֆ փրկութիւնը բանաձեւ մը ունին: Սոյն Եկեղեցւոյ մեծը կը կոչուի Պապ:

Հստ իրենց՝ Պապը Պետրոս Առաքելի փոխանորդն է, հետեւաբար երկրի վրայ Պապը Յիսուս Քրիստոսը կը ներկայացնէ:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Բողոքականութիւնը արդիական եկեղեցի է. աւարորդութիւն, պաշտամունքի միօրինակութիւն չունի. նոյնպէս չունի հանգանակ հաւատոյ կոչուած հաւատալեաց վերջնական բանաձեւ մը: Բողոքական եկեղեցին ունի ձեռնագրեալ հովիւ մը և աշխարհականներէ կազմուած Եկեղեցական Ժողով մը: Այս պատճառաւ է որ՝ սոյն եկեղեցին բաժնուած է հարիւրաւոր հատուածներու, որոնցմէ գլխաւորներն են Անկլիքան կամ Եպիսկոպոսական և Աւետարանական:

ՕՐԹՈՏՈՔՍ ԵՒ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Օրթոտոքս կամ ուղղափառ եկեղեցին է Արեւելեանը. Պոլսոյ Յունական Կայսրութիւնը արեւելեան մասն էր Հռովմէական աշխարհածաւալ Կայսրութեան: Արեւմտեան՝ այսինքն Հռովմէական Կայսրութեան կործանումով, Պապերը իրենց վրան առնել ուղեցին աշխարհական իշխանութիւնն ալ, և ահա ծագեցաւ Պոլսոյ Կայսերաց և Հռովմի Պապերուն վէճը, որ յանգեցաւ Եկեղեցական բաժանումի: Այս է պատճառը որ Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքին՝ Տիեզերական մակդիրը տրուած է:

Յոյն եկեղեցին ունի քանի մը Պատրիարքներ՝ որոնք իրարմէ անկախաբար կը կառավարեն իրենց թեմին ենթակայ եկեղեցիները: Օրթոտոքս է Հայաստանեայց եկեղեցին:

Յունադաւան են Յոյներ, Պուլկարներ, Սերպեր, և Ռուսեր: Հայկականին կը հետեւին հին եկեղեցիներ. Ղպտի, Բաղդէացի, Ասորի, և Հապէշ:

Բ. ԳԱՍ

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի

Որքան հին է մարդկային քաղաքակրթութիւնը՝ այնքան հին է նաեւ կրօնական արարողութեանց համար կառուցուած շէնքերուն պատմութիւնը: Կըրնանք ըսել թէ նախամարդիկ որ հազիւ ինքնագիտակցութեան սաստիճանին ոտք կոխած էին, իրենց առաջին գործը ըրին, իրենց կրօնական հաւատալիքը գործնականացնելու համար շինել հաւաքատեղիներ, ժողովարաններ, Մեհեան, Բագին, Կուսուց, Մզկիթ, Սինակոկ, Տաճար, ևլն. ևլն. անուններով:

Մեր մէջ եկեղեցի բառը գործածական եղած է Քրիստոնէական շրջանին: Յունարէն էփիսիա բառը տառադարձելով կ'ունենանք Եկեղեցի բառը, որ կը նշանակէ ժողովարան, հաւաքավայր: Հայերէն գործածական է Ժամ, Ժամտուն:

Աստուծոյ հետ յարաբերուելու միջոցն է աղօթել եւ բարեգործել: Հաւատացեալի մը հոգւոյն համար աղօթքը այն է, ինչ որ է սնունդը մարմնոյն: Այսինքն հաւատացեալը առանց աղօթքի ինքնին կը դադրի հաւատացեալ ըլլալէ:

Յիսուսի անապատին քառասունքը, ինչպէս նաև օրուան յոգնութիւններէն վերջ իր ունեցած առանձնութիւնը՝ մշտամրմունջ աղօթքի պահեր էին: Անոնք որ չեն աղօթեր՝ ինքնին մեռած հոգիներ են: Հետեւաբար առանձնական եւ հաւաքական աղօթքները անհրաժեշտութիւն մըն են բոլոր հաւատացեալներուն համար:

Առանձնական աղօթքը ամենուրեք, և ունի ժամուն կարելի է կատարել: Այլ մանաւանդ առտուն արթննալէ, լուացուելէ և հագուելէ վերջ: Երեկոյին պառկելէ և քնանալէ առաջ երեսնիս գէպի արեւելք դարձուած աղօթելը՝ քրիստոնէական պարտականութիւն է:

Ստիպուած չենք անպատճառ մեր գոց սովորած աղօթքները մէկ շունչով արտասանել, պարտականութիւն կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ մենք զմեզ մխիթարել: Իրաւ է թէ Տէրունական աղօթքէն վերջ՝ Գրիգոր Նարեկացիի, Ներսէս Շնորհալիի յօրինած հոգեթով աղօթքները, հասկնալի լեզուաւ մը՝ ինչպէս կ'ըսեն յառուկ յառուկ արտասանելը լաւ բան է, այսուհանդերձ հաւատացեալ մը ինք գիտէ թէ ի՞նչ բաներու պէտք ունի իր հոգին, թէ ի՞նչ մեղքեր սեւցուցեր են իր Ներքին Մարդը՝ թէ ի՞նչ թարախոտ վէրքեր բացուեր են իր հոգւոյն խորքը:

Որով ջերմապէս յանձնարարելի է ամէն օր ինքնամփոփման ժամեր ունենալ, զգացածդ հասկցած լեզուով մտաուցանելու Անոր որ քեզ կը լսէ ամէն տեղ, գիտէ քու խորհուրդներդ, կը թափանցէ զգացումներուդ:

Հաւաքականը և կամ հասարակացը ունի իրենց որոշ ժամերն ու օրերը, կարգն ու սարքը, արարողութիւնը, հանդիսութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այս է մեր եկեղեցւոյն անունը. ամէն առտու և երեկոյ կ'աղօթէ իր ժողովրդին և բոլոր աշխարհի խաղաղութեան համար: Հայ ժողովուրդը իր հայրենիքին մէջ վարժ էր ամէն առտու իր գործին չգա-

ցած՝ արշալոյսին ժամ երթալ և խմբովին աղօթել ու երկրպագել իր Աստուծոյն:

Սուրբ Դիրքը կ'ըսէ՝ «Ձայն բազմաց ձայն Աստուծոյ»: Հաւաքական աղօթքը՝ հաւաքաբար կատարուած գործի մը նման յաջողութեան երաշխիքը ունի: Եւ ի՞նչ բան աւելի հոգեկան ցնծութիւն կը պատճառէ՝ քան Քրիստոնեայ անունին ներքեւ միացած եղբայրներու սրտագին պաղատանքը:

Մեր Փրկիչը ըսած է. «Եթէ իմ անունովս երկու կամ երեք հոգի հաւաքուիք, ես ձեր մէջն եմ»:

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ՝ արուեստ և գիտութիւնք սահմանափակում մը ունին: Այսինքն մարդկային կարողութիւնը անզօր եղած է, և է ալ հասկընալու և լուծելու այն բոլոր գաղտնիքները որոնցմով չըրպարուած ենք. հոն ուր կը դադրի՝ օրինակ բժշկական ամէն հնարք, հոն ուր ինչո՞ւնեւրու շարքը կը մնայ անպատասխան, հոն ուր զօրութիւնները անբացատրելի են, ըսել է մարդկային կարողութեան վերջակէտն է: Հոգ է որ մարդ էակը կը տեսնէ իրմէ վեր ոյժի մը գոյութիւնը և կը հասկնայ միանգամայն իր անկարողութիւնը:

Հարկադրուեցանք ըսելու այս բաները, որպէսզի երախտագէտ սրտով մը փառաբանենք զայն, այն ամէն բարիքներուն համար՝ զոր զրամով կամ փոխարժէքով մը գնել չենք կարող: Օդը զոր կը շնչենք, ջուրը զոր կը խմենք, լոյսն ու ջերմութիւնը զոր կը վայելենք, զրամական արժէքով չեն գնուիր:

Դուք գիտէք թէ՝ մարդիկ դարեր շարունակ աշխատած են գերբնական ոյժին ճշգրիտ բացատրութիւնը գտնելու և սորվելու համար:

Այդ ուղղութեամբ կռապաշտները խաւարէ խաւար, անդունդէ անդունդ գլտորուած են, առանց կա-

րենալ հասնելու, որոշ եղրակացութեան մը: Մովսէսի կրօնն ալ թերի էր: Մեր Փրկիչը եկաւ որպէսզի այդ պակասը լրացնէ: Քրիստոնեայ եկեղեցին իր բեմով կը դասախօսէ, այսինքն քարոզներով կը սովորեցնէ այն ճշմարտութիւնները՝ որոնք Ս. Աւետարանով մեզի հասած են: Եկեղեցիէն ներս Մարգարէներու և Առաքեալներու գիրքերուն՝ ինչպէս նաեւ Ս. Աւետարանի բարձրաձայն ընթերցումը անհրաժեշտութիւն մըն է: Իսկ որպէսզի աղօթքները լսելի, տպաւորիչ և միանգամայն հաճելի ըլլան, եկեղեցական շքեղ և շողշողուն հագուստներու, արծաթէ ոսկիէ շինուած խաչերով և անօթներով զանոնք բարձրաձայն արտասանելը՝ քաղցրաձայն եղանակներով երգելը և այլ ձեւեր, պաշտամունքին կուտան սրբազան վեհութիւն մը: Սեղաններու զարդարանքը, Փրկչի, Աստուածածնայ և Սրբոց պատկերները, պլպլացող կանթեղներն ու մոմերը, բուրվառին անուշահոտ արտաբուրումը, քըշոցներու, ցնծղաներու, երգէհոնի քաղցրալուր երաժշտութիւնը՝ հոգեկան կազդույր մը, ներշնչում մը կը պարգեւեն ամէն սրտերու: Եկեղեցական սոյն կազմակերպութեան մասին հետագային:

Փ. ՊԱՍ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻԿԱՆ

Առաջին դասին մէջ յիշած էինք այն գլխաւոր պատճառները որոնք տեղի տուած էին եկեղեցւոյ բաժանումներուն:

Հայ ժողովուրդը իր անցեալ պատմութեան մէջ սերտ յարաբերութիւն ունեցած է Յոյն ազգին հետ: Պոլիս մինչև տասնհինգերորդ դար այն էր Արեւելեան ազգերուն համար, ինչ որ է ներկայիս Բարիզ, Լոնտոն, Նիւ Եօրք, Լին: Հոն է, կեդրոնը վաճառականութեան, արուեստի, ուսման և գրականութեան, ինչպէս նաև եկեղեցական հեղինակութեան:

Քրիստոնէական ըմբռնումի և ճարտարապետութեան հրաշակերտ մըն է Ուլա Ոսֆիա եկեղեցին, զոր Սուլթան Ֆաթիհ Մուհամմէտ մզկիթի վերածեց: Պոլսոյ տիրապետութեան ենթակա, շատ մը ազգեր, ինչպէս նաև մենք, Հայերս, քաղաքական կապերով կապուած էինք Պոլսոյ հետ: Յունաց բանակին մէջ կար հայազունդ մը որ շատ անգամներ փառապանծ յաղթանակներ ապահոված է կայսրութեան:

Պոլսոյ գահուն վրայ արժանաւորապէս բազմեցան շատ մը Հայ կայսրներ: Ուրեմն հասկնալի է Յոյն-Հայ յարաբերութեան աստիճանը:

Յաւալի է ըսել թէ՛ երբ Հայեր Վարդանանց պառերազմը կը մղէին, Պոլսոյ Քաղկեդոն գիւղին մէջ կը գումարուէր ժողով մը՝ որ սկզբնապատճառը պիտի ըլլար Հայ-Յոյն յարաբերութեանց ցրտացման: Եթէ ոչ դուք Ազգ. պատմութենէն գիտէք կրօնական այն

սիրալիր յարաբերութիւնները որ գոյութիւն ունէին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և իր յաջորդներուն օրով: Եւ երբ հայ ազգն ու եկեղեցին իր գոյութեան սպառնացող Մանկուկան և Արաբական արշաւանքներու դառնութիւնները ցմրուր կը քամէր, ի հարկէ ոչ մէկ միջոց ունէր դաւանաբանական հարցերով զբաղուելու, և ոչ ալ սիրալիր յարաբերութիւններ մշակելու: Յուսկան և Պապական եկեղեցիներու հետ:

Ռուբինեանց օրով էր որ նախ Յունաց և ապա Լատինաց հետ սկսուած եկեղեցական Միութեան հարցը վերահաս աղէտներով անհետեւանք մնաց: Պատմական այս հակիրճ տեղեկութիւններէ վերջ անցնինք մեր նիւթին:

Քրիստոսի եկեղեցին մի և անբաժանելի է. անոնք որ բաժանումներ կը գնեն և ըստ այնմ կը քարոզեն՝ աններելի կերպով կը մեղանշեն, որովհետեւ Քրիստոս մէկ է եւ անբաժանելի: Քրիստոսի անձին և կեանքին նկատմամբ եղած մեկնաբանութիւնները, իր այս կամ այն խօսքը հասկնալու տեսակէտներ, միջին դարու յատուկ տգէտ և կործանարար արարքներ են, որոնց վերլուծումն իսկ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պիտի չզոհուի:

Քրիստոնեայ առաջին եկեղեցին կազմեցին տասներկու առաքելներ, եօթանասուն երկու աշակերտներ, Յիսուսի մայրն ու ազգականները, ինչպէս նաև իրեն հետեւող կիներ:

Ասոնց ժամագրավայրն էր այն վերնատունը՝ ուր Յիսուս վերջին անգամ ընթրած էր իր աշակերտներով: Ընթրիքը կը բաղկանար իւր մէկ տարեկան գառնուկի խորովածէ և բաղարջ հացէ: Հրեաները, Մովսէսի օրինաց համեմատ, պարտաւոր էին տօնել իրենց նախահարց Եգիպտոսէ ելքը, զատուելու տօնը

կամ Զատիկը. որ կը կոչուէր նաև Բաղարջակերաց: Յիսուս վերջին անգամ իրեններով միասին կերած էր Զատիկան գառնուկը, օրհնելով հացն ու գինին, իւր իր մարմնոյն և արեան նշանակ տուած էր իր աշակերտներուն, որպէսզի ուտեն ու խմեն եւ ամէն անգամ ալ զայն գործադրեն իր յիշատակին համար: Հաղորդութեան խորհուրդն էր ասիկա՝ ինչպէս որ ըսինք տեղի ունեցած էր գեղեցիկ եւ զարդարեալ վերնատան մը մէջ, որ Մարկոս Աւետարանչի ծննդաց տունն էր: Այս տունը Յիսուսի համբարձումէն վերջ միակ հաւաքավայրը եղած էր իր աշակերտներուն, որով կոչուեցաւ աշխարհամատուռ:

Ինչպէս գիտէք, Յիսուս ծնած էր Բեթլեհեմ քաղաքին մէջ, Դաւթի եւ հետեւաբար Յուդայի ցեղին կը պատկանէր, սակայն իր մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը անցուց Նազարէթ քաղաքին մէջ և կոչուեցաւ Նազովրեցի: Հրէաստանէ դուրս տեղ չէր գիտեր: Իր ծնողացը հետ հազիւ թէ տարի մը Եգիպտոս մնացած էր որ ատեն 1—2 տարեկան երախայ մըն էր, որով իր գործունէութեան շրջանը՝ որ երեք տարի և երեք ամիս է գրեթէ, անցուց Հրէաստանի մէջ: Ուսեալ մէկը չէր, ինչպէս առթիւ մը գիտել տուին իր քաղաքացիները. ուսեալ չէին նաև իր աշակերտները, ընդհանրապէս Գալիլիացի տգէտ ձրկնորսներ և մաքսաւորներ էին:

Իր Աստուածային պաշտօնին չի ձեռնարկած, նախ Յորդանան գետին մէջ մկրտուեցաւ իր մօրը կողմէն ազգականին՝ Յովհաննէս Մկրտչէն, որմէ յետոյ անապատին մէջ քառասուն օր և գիշեր անօթի ու ծաւաւ փորձութեան շրջան մը անցուց: Ահաւասիկ ասոնք են իր պատրաստութեան ամփոփ մէկ ուրուագիծը:

Յիսուս իբր մարդ խիստ գեղեցիկ և վայելչակազմ մէկն էր. առինքնող գրտերեւոյթին միայած էր բանախօսելու և հրապուրելու արտաքոյ կարգի կարողութիւն մը, որով կը գիւթէր ու կը թովէր իր ունկընդիւնները, որոնք հազարներով կը հետեւէին իրեն:

Կարելի է ենթադրաբար ըսել թէ՝ հետեւողներէն շատերը անգործ մարդիկ էին. իսկ ուրիշներ ալ հրէական մօտայուտ պետութեան մը կազմութեան յոյսով կ'օրօրուէին, բայց և այնպէս մեծ մասամբ Յիսուսի խօսքերուն ազդեցութեան ենթակայ մարդիկ էին:

Անօրինակ իրողութիւններ էին իր հրաշագործութիւնները. կաղեր, կոյրեր, անգամալսյծներ և նոյն իսկ մեռելներ մէկ բառով կը բուժուէին և կ'ողջնային:

Իր խօսքերէն և հրաշագործութիւններէն չափազանց վեր կը մնար իր անարատ և սուրբ կեանքը. իրապէս Աստուածային կեանք մը որ երբեք ապրուած ըլլալ ու է անձէ մը: Այդ կեանքը յաւիտենական ազբիւր է սիրոյ, որմէ պիտի արբենար ու յագեճար ընդհանուր մարդկութիւնը:

1. Յովհաննէս Աւետարանիչ. 2. Պետրոս Առաքեալ
3. Պօղոս Առաքեալ. 4. Մարկոս Աւետարանիչ

Գ. Գ Ա Ս

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

Յիսուսի մարդկային կեանքին վերջաւորութիւնը չարայարուժ մըն է՝ իրական դրուագներու, որոնց ահանատես առաքեալներ անկարելի էր որ սքանչացումով մը լոկ բաւականանային։ Թէև անոր մատնութիւնը, չարչարանքը, դատաստանը, խաչելութիւնն ու թաղումը սարսափի և յուսահատութեան օրեր եղան, թէև երեք և աւելի տարիներու ընկերակցութիւնը իր անձին և կարողութեան հմայքը աներեւակայելի փլուզումով մը վերիվայր շրջած ու անշքացած էր, թէև հիասթափումի այս անել կացութեան առջև ուրիշ լրան չէր մնացած իրենց, եթէ ոչ գերագոյն ճիգ մը եւս իրենց կրօնական պարտականութիւնը կատարելու Տիրոջը անշունչ մարմնոյն վրայ և յետ այնու լալ և ողբալու և ի հարկէ ընդհուպ ցրուելու։ Եւ սակայն Յարութեան անհաւատալի լուրը՝ այդ ուղղութեամբ եղած մանրակրկիտ քննութեանց արդիւնքը, նոյն օրուան մէջ Էմմաուսի ճամբորդներուն վերադարձը, ականատեսներու վկայութիւնը և վերջապէս միեւնոյն գիշեր Յիսուսի անձամբ ներկայութիւնը իրենց ժողովին միջեւ, ամէն կասկած ու երկիւղ վերջնակոնապէս փարատեց։

Յարութիւնէն մինչեւ Համբարձում, քառասուն օրերու ժամանակամիջոցը ինքնին գրաւական մըն է այն իրական յարաբերութեան որ տեղի ունեցաւ Առաքելոց, աշակերտաց և Յիսուսի միջեւ։ Անոնք ոչ թէ բաց աչքով տեսան զայն, այլ Թովմաս երկուորեակ

առաքելալը իր ձեռքերով շօշափեց Յիսուսի մարմնոյն վէրքերը: Անոր հետ միասին ժամեր ապրեցան, կերան, խմեցին և խօսեցան: Եւ երբ պիտի համբառնար՝ բոլորին ներկայութեան տուաւ իր Աստուածային վերջին հրահանգը, ան է սպասել Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան, որով պիտի զօրանային: Եւ ապա ձեռքերը դէպի երկինք վերցնելով համբարձաւ:

Տղա՛քս, ձեզի համար նորութիւն մը չէ ինչ որ յիշեցինք վերօք. դուք Մանկապարտէզէն սկսեալ շատ անգամներ լսած էք Յիսուսի կեանքի պատմութեան այս վերջին մասը: Իսկ այսօր կարող էք դէպքերը դասակարգելու, տրամաբանելու և որոշ եզրակացութեան մը յանգելու: Պէտք է գիտնաք թէ՛ Աստուածային այս հրաշալիքները գիտական միջոցներով չեն բացատրուիր: Այն որ ինչո՞ւններով կ'ը բեռնաւորէ իր միտքը, մանաւանդ ձեր տարիքը տղաք անորոշութեան մէջ կ'իյնան: Միմիայն խորհեցէք թէ՛ այս բոլոր դէպքերուն ականատես վկանները փոքր մանուկներ կամ յիմարներ չէին:

Առաքեալներն ալ խորապէս հետաքրքրուեցան այն ամէն իրողութիւններով, որոնք այնքան զարմանալիօրէն տեղի կ'ունենային Յիսուսի անձին շուրջ: Եթէ ոչ, ի՞նչ պատճառ կար մեռած մարդու մը համար ի գին իրենց կեանքին յանձն առնէին այդ կարգի զրկանքներ ու զոհողութիւններ, որոնց ամենափոքրն իսկ սարսափով կը լեցնէ մարդկային ու է արարած:

Ըսել կ'ուզեմ թէ՛ Առաքելոց վկայութիւնը թէ Յիսուս Քրիստոս մեռելներէն յարուրիւն առաւ, միակ նշանաբանն է:

Մենք յետագայ դասերուն մէջ առիթը պիտի ունենանք հաստատելու մեր ըսածը:

Հոգւոյն Սրբոյ գալուստը պատահեցաւ Պէնտէկոստէի յաջորդող օրը, յիսունմէկերորդ օրը Յարութեան: Պէնտէկոստէ բառը յունարէն յիսունք կամ յինունք կը նշանակէ: Այս օրն էր որ տեղի ունեցաւ Սինայի օրինաց Աստուածային տուուէութիւնը, որ կը զուգագիպէր Հրէից Եփրատոսէ ելքին յիսուներորդ օրուան: Հրէայք այս տօնին միացուցած էին հունձքին երախայրեաց նուիրման և ճաշակման արարողութիւնը:

Ինչպէս գիտենք, Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան օրը Կիրակի էր որ առաքեալներն ու Յիսուսի հետեւողներ, ըստ մեծ մասը ժողովուած էին մեզի ծանօթ Մարկոս Յովհաննէսեանի վերնատունը: Իրենց համար Կիրակի օրուան սրբութիւնը նուիրականացած էր, այսպէս Շաբաթ օրը Կիրակիի կը փոխակերպուէր, և Կիրակին ալ Տէրունական օրի վերածուած էր:

Առաւօտեան ժամը երեքն էր ըստ հին ժամու. այդ միջոցին վերնատան ժողովը աղօթքով զբաղած էր, և ահա ուժգին ձայնով հով մը կը լեցնէր միմիայն յիշեալ վերնատունը, հոն հաւաքուած բազմութեան ամէն մէկուն գլխուն վրան առկախելով կրակէ լեզու մը: Հովին ձայնը երուսաղէմի ամէն կողմէն լսուած էր, որով հետաքրքիրներու անօրինակ բազմութիւն մը հաւաքուած լեցուցած էին վերնատան բակն ու բոլորտիքը: Եւ որովհետեւ երուսաղէմ Հռոմէական կայսրութեան արեւելքի բանակին կեդրոնն էր, արեւելքի հռոմէականպատակ ազգերու ներկայացուցիչներ իրենց պաշտօնին բերմամբ և կամ գործով հոն էին, որոնք իրենց կարգին փութացին իմանալու եղելութիւնը: Եւ որքա՛ն մեծ եղաւ ապշութիւնը այս մարդոց, որոնք Պարսկաստանէն, Կիլիկիայէն, Միջագետքէն և Հայաստանէն էին: Ամէն մէկը իր մայրենի

լեզուով կը լսէր ու կը հասկնար Յիսուսի Յարութեան հրաշալի դէպքը: Իսկ փարիսեցիներ և քահանայապետներ եղածը գինովութեան կը վերագրէին, մինչև որ Պետրոս առաքեալ հրաշալի բանախօսութեամբ մը բացատրեց թէ իրենք Հոգւոյն Սրբով լեցուած են, և կենդանի վկաները Անոր որ թէև քահանայապետներն ու ազգին մեծերը սպաննեցին խաչափայտէն կախելով, սակայն Աստուած յարոյց զանիկա:

Ամէն կասկածէ վեր է թէ առանց Ս. Հոգւոյն գալստեան՝ առաքեալները ոչ մէկ միջոց ունէին շարունակելու իրենց Տիրոջ հիմնած գործը. թէև ակահատես վկաներն էին այն բոլոր անցուգարծերուն, թէև խորունկ հաւատացեալներ էին փրկագործութեան Աստուածային խորհուրդին լրումին, այլ աւա՛ղ, իրենց կը պակսէր քաջութիւնը՝ մտաւոր և լեզուական կարողութիւն, և այն ամէն հոգեկան ընդունակութիւն, որոնցմով գօտեպնդուած՝ պիտի կրնային նետուիլ աշխարհի կրկեւին մէջ: Մենք քիչ մը վերօք տեսանք թէ անոնք որպիսի կարողութեանց տիրացած էին մէկ անգամէն: Ամէն մէկը իր կարգին գործունէութեան հրաման ստացած էր: Խոնարհ դասակարգի մարդիկ, անուս ու տգէտ ձկնորսներ և մաքսաւորներ՝ որոնք Ս. Հոգւոյն հրաշալի ներգործութեամբ, աշխարհի հզօրները Քրիստոսի անուան երկրպագուններ դարձուցին:

Ե. ԴԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

Ուրեմն առաքելոց գործունէութեան սկզբնաւորութեան թուականն է Ս. Հոգւոյն գալստեան օրը: Այն օրն էր որ հաւատացեալներու ահագին թիւ մը, երեք հազար հոգի բարդուեցաւ Նորակազմ եկեղեցւոյն վրայ: Քրիստոսի անունով զուտ Հրեաներէ համայնք մը կազմուեցաւ, ուր տեղի կ'ունենային կանոնաւոր աղօթաժողովներ, քարոզութիւններ և ամենօրեայ Հաղորդութեան Խորհուրդին մատակարարումը:

Քանիցս ըսինք թէ՝ առաքեալները ձկնորսներ և մաքսաւորներ էին: Այսպիսի գործեր հասարակ դասակարգի յատուկ արհեստներ են հիմակ ալ: Եւ որովհետև Յիսուս Նազարէթ քաղաքի բնակիչներէն էր, Տիրերիոյ լիճը կամ այլ անուամբ Գալիլիոյ ծովակը իրենց մօտիկ էր, հետեւաբար իրեն ապագայ գործին պաշտօնատարները ընտրեց իրեն հայրենակից Գալիլիացիներէն, որոնք մեծաւ մասամբ համանուն ծովակին չուրջի բնակիչներն էին:

Իսրայէլի ցեղերուն թուոյն համեմատ տալներկու հոգիէ բաղկացած այս խումբին անունները թէև չորս Աւետարանիչներն ալ գրած են, եւ սակայն Ղուկաս Աւետարանիչը որ միեւնոյն ատեն գործակիցն էր Պօղոս Առաքելին, անոր հրահանգովը գրեց իր Աւետարանն ու Գործք Առաքելոցը. անուններու միեւնոյն կարգը պահած է երկուքին մէջն ալ հետեւեալ կերպով.

1. — Սիմոն - Պետրոս - Կեփաս. ձկնորս

2. — Անդրէաս. ձկնորս. Յովնանի որդիներն էին:

3. — Յակոբոս՝ Գլխադիր :
4. — Յովհաննէս Աւետարանիչ՝ Զեբեթէոսի որդիները : Բաներեգէս = Որդիք Որոտման , Յիսուսի ազգական ձկնորսներ :
5. Փիլիպպոս ձկնորս
6. — Բարթոլիմէոս »
7. — Մատթէոս Աւետարանիչ մաքսաւոր
8. — Թովմաս Երկուորեակ ձկնորս
ըստ աւանդութեան եղբայրը մեր Թագէոս Առաքեալին :
9. — Յակոբոս Աւփէոս (Աւփեան) ձկնորս
10. — Սիմոն Կանանացի , նախանձալոյզ . ձկնորս
11. — Յուդա Յակոբեան ձկնորս
12. — Յուդա Իսկարիովտացի , մաքսաւոր , մատնիչ :

Ինչպէս կը տեսնէք , վերի ցուցակին մէջ Յովհաննի և Զեբեթէոսի որդիները եղբայրներ էին : Ու մանց կարծիքով Յակոբոս Աւփէոս և Սիմոն Կանանացին ալ եղբայրներ եղած ըլլալ կ'ենթադրուին :

Յիսուս առթիւ մը Սիմոնին անունը Պետրոսի փոխեց , զայն անուանելով Պետրոս-Կեփաս , որ վէմ , ժայռ կը թարգմանուի :

Պետրոս իր ընկերներուն մէջ ամէնէն առաջ Յիսուսի հետեւողն եղած էր . յանդուգն , համարձակախօս , պատրաստաբան մարդ մըն էր , թէև զգոյշ ալ էր , իր օձիքը ձեռք չտալու հնարամտութիւնը ունէր ի հարկին : Իբրեւ ծովի մարդ , շատ անգամներ մահուան անդունդը տեսած էր : Ամուսնացած ալ էր , ունէր զոքանջ : Զաւակներ ունէ՞ր , թերեւս այո՛ , սակայն Ս . Աւետարանի մէջ այդ մասին բան մը գրուած չէ : Ո՛րքա առաքեալներն ալ ամուսնացած մարդիկ էին , միայն ամէնէն փոքրը , Զեբեթեան Յովհաննէսը — Յիսուսի սիրական աշակերտը — չէր ամուսնացած :

Ուրեմն ամէնն ալ իրենց գործերն ու ընտանիքներն թողած , ի հարկէ ոչ թէ լքած , Յիսուսի հետեւած էին :

Յիսուս իր համբարձումէն քանի մը օրեր առաջ իր աշակերտաց բոլորին ներկայութեան իր խօսքը Պետրոսին ուղղելով՝ «Սիմոն Յովնանու , սիրե՞ս զիս առաւել քան զգոսա՞» հարցումը երեք անգամ կրկնած և հաստատական պատասխան առնելէ վերջ , յանձնարարած էր որ հովուէ , արածէ իր գառնուկներն ու ոչխարները : Որով Պետրոսի վայելած գէրքը , իր անձնական արժանիքները , առաքելոց խումբին մէջ իբրեւ կեդրոնական դէմք մը՝ առաջնութեան գծին վրայ դրած էին զինքը :

Ըսենք սակայն թէ , չարաչար կը սխալին անոնք որ կը կարծեն թէ Պետրոսին հրամայուած էր Եկեղեցին կառավարելու , առաջնորդելու , Յիսուսի համբարձումէն վերջ անոր յաջորդելու պատճառով : Որովհետեւ եթէ ատանկ բան մը եղած ըլլար , Տեառնեղբայր կոչուած եօթանասուն երկունքներէն եզոյ Յակոբոս Առաքեալը՝ Երուսաղէմի Ա . Եկեղեցւոյն Ա . Հայրապետը եղած չէր ըլլար :

Այսու հանգերձ ոչ ոք կրնայ ժխտել Պետրոսին ունեցած աչքառու գիրքը , տաճարին Գեղեցիկ կոչուած դրան մուտքին քով , ի ծնէ կաղ մուրացիկին բժշկուիլը . ամենօրեայ Սողոմոնի սրահին քարոզութիւնները , ձերբակալուիլը , գանակոծուիլը , Յակոբոսի գլխատուելէն վերջ դարձեալ բանտարկուիլը և մօտալուտ նահատակութեան հաւանականութիւնը՝ Բրին կուտան որոշ անհատականութեան մը ամէն իրաւունքը : Մատաթիայի առաքեալ ընտրութիւնը , Անանիա և Սափիրա կոչուող այր ու կնոջ մահուան պարագան , եօթը Սարկաւազներու ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը . Եկեղեցւոյ կազմութեան առաջին օրե-

րուն նիւթական և հոգեկան դժուարութիւնները, և վերջապէս իբր անձնական հմայքը՝ որով իր հին ընկերներն ու նորահաւատները այնքան անձնութեամբ փարեցան Աւետարանի գործին, Պետրոսի հեղինակութեան և վարչական կարողութեան արդիւնքն էին: Գործք Առաքելոցի պատմութենէն կը հետեւցընենք թէ՛ հալածանքին ինքն ալ հեռացած է Երուսաղէմէն, այցելած է Յոպպէ և Կեսարիա կոչուած մօտակայ քաղաքները, քարոզելով Աւետարանը հաստատած է եկեղեցիներ, հաւատացեալներ մկրտած, հիւանդներ բժշկած և ընդ որոնց մէջ մեռած Տիկին Այծեմնիկի ողջնալը, հարիւրապետ Կուռնելիոսի ընտանեօք դարձը քրիստոնէութեան՝ մասնաւոր նշանակութիւն ունեցող դէպքեր են:

Երուսաղէմ վերադարձին Առաքելական Ժողովին մէջ հեթանոսներու հետ ունեցած հաղորդակցութեան վրայօք իրեն դէմ յարուցուած ամբաստանութեան և բողոքին առթիւ, իր տուած պատասխանն ու վկայութիւնները, յաւատ անջնջելի դրոշմը կը կրեն անխըտրական ոգիին, զոր պէտք էր եկեղեցին որդեգրէր, ուղղափառութեամբ հետեւած ըլլալու համար «Գնացէ՛ք, այսուհետեւ աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէ՛ք զնոսս» և ընդ տէրունական բացարձակ պատուիրանին:

Պետրոս առաքեալ ընդ երկար չի մնաց Երուսաղէմի մէջ: Իր անունով գրուած երկու ընդհանրական թուղթեր — նամակներ —, ընդամէնը ութը գլուխ, բաւական են ապացուցանելու որ ան ալ ցուպ ի ձեռին չըլած է Փոքր Ասիան, քարոզելով հաստատած է եկեղեցիներ մասնաւորաբար Հրեայ գաղութներու մէջ: Ըստ աւանդութեան Պետրոս իր կեանքին վերջաւորութիւնը անցուցած է Հռովմի մէջ, և երբ Փրկչի

67 թուականին Ներոն կայսրը ընդհանուր քրիստոնէութեան դէմ ամէնէն զարհուրելի հալածանքը սկըսած էր, որպէս թէ Պետրոս փորձանքէն ազատելու համար Հռովմէն կը փախչի և կը գլխերէ բացօգեայ տեղ մը, ուր երազին մէջ կը տեսնէ զՅիսուս, որ իր խաչը շաղկած դէպի Հռովմ կ'երթար: Պետրոս, սարսափահար կը հարցնէ. — Տե՛ր, յո՞ երբաւ: Յիսուս կը պատասխանէ թէ իր տեղը խաչուելու համար Հռովմ կ'երթայ: Որով Պետրոս կը վերադառնայ Հռովմ և Յանիկուլան կոչուած բլուրին վրայ գլխիվայր կը խաչուի:

Զ. ԴԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

Առաջին անգամ Սողոս անունին կը հանդիպինք Ստեփաննոսի քարկոծման առթիւ։ Ան սոյն եղեռնագործութեան մէջ իր ստացած զոյգ մը պաշտօններով, կարեւոր դեր մը կատարողի հանգամանքն ունէր արդէն։ Նորակազմ եկեղեցին քանի մը ամսուան միջոցին հաւատացեալներու անօրինակ թիւ մը ունեցած էր. ամէն օր հազարաւորներ կ'աւելնային փոքրիկ հօտին վրայ։ Քանի մը տասնեակ հազարներու հասնող ժողովուրդին հոգեկան և նիւթական պէտքը չափազանց յոգնութիւն պատճառեցին Առաքեալներուն, և մանաւանդ աւելի - պակաս դիտողութիւնք, դժգոհութիւնք, հոգեւոր գործին դադարման կ'սպառնային։

Անհրաժեշտ էր ուրեմն կազմակերպել գործը, աշխատութեան բաժանում հաստատել, որպէսզի իրենք, Առաքեալները, միմիայն Աւետարանի քարոզութեան հոգը ունենային։ Հետեւաբար ճանչցուած և վստահելի եօթը անձեր ընտրեցին Սարկաւագութեան պաշտօնին համար և ժողովրդեան առջև կայնեցնելով զանոնք ձեռնադրեցին։

Շատ մը ժողովարաններ որ երուսաղէմի այս ու այն թաղին մէջ արդէն կազմուած էին, Սարկաւագներու վերահսկողութեան ենթարկուեցան։

Այսպէս, ուրեմն, ժողովարանի մը ներքին կարգն ու սարքը և մասնաւորաբար աղքատ դասակարգին ապրուստի հոգը, ամէն օրուայ հաղորդութեան խորհուրդին համար բաւականաչափ հացի և գինիի հայ-

թայթումը և մանաւանդ ասոնց համար դրամ ճարելու մտաւորը։ Սարկաւագներուն յանձնուած գործեր եղան։ Ստեփաննոս իր եօթն ընկերներուն մէջ իր ունեցած շնորհներով, լեզուական և մտաւորական կարողութիւններով ամէնուն ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրեց։ Ունկնդիրներ խուռներամ կը դիմէին լսելու համար այս սկսնակ քարոզիչը որ այնքան անուն ու համբաւ չահած էր կարճ ժամանակի մը մէջ, իսկ հակառակորդները աղմկելու, վիճելու և հակաճառելու մարմաշով բռնուած, այլ մանաւանդ զայն խօսքով ծուղակը ձգելու որոշմամբ կը վիճաբանէին անոր հետ, որպէսզի պատեհ առթիւ մը խուժանին բարբարոսութեան զօհ դարձնեն զայն։

Այս պարագան դադարնիք մը չէր Ստեփաննոսին համար, որ անպատճառ զգուշութեան խորհուրդներ լսած ըլլալու էր իր շուրջիներէն, սակայն եկեղեցւոյ առաջին մարտիրոս՝ նախապէս ըլլալու յաւիտենական փառքը, իրեն համար Աստուածային նախասահմանում մըն էր։ Իրեն հետ վիճաբանողներ որ Ս. Հոգւոյն պարգեւած իմաստութեան առջև քանիցս յաղթուած և լուծեան դատապարտուած էին. վերջապէս յարձակեցան իր վրայ և բռնելով բերին քահանայապետներուն ատենը։

Ամբողջ վկայաբանութիւն մըն է Ստեփաննոսի վերջին ատենաբանութիւնը։ Անիկա խտացումն է Մովսէսի և յաջորդներուն մարգարէութեանց, որոնք դարեր առաջ մանրամասնաբար խօսած էին Յիսուսի մասին։ Թէ ինչպէս մարգարէները իրենց հայրերուն կողմէ ամէն տեսակ չարչարանքի ենթարկուած և սպաննուած էին, այնպէս ալ իրենք Յիսուսի մատնիչներն ու սպաննողներն եղած էին։

Դաւադիւնեբը իրենց նպատակն հասած էին,

Քահանայապետներն ու Սենեարիոնը նախատուած էր, այլ մանաւանդ Ստեփաննոս կը յայտարարէր թէ «Ահա կը տեսնեմ երկինքը բացուած ու Որդին Մարգոյ Աստուծոյ աջ կողմը կայնած» բաւական էր քարկոծմամբ մեռցուելու պատիժին:

Քիչ վերջը՝ երբ Ստեփաննոս քարերու տեղատարափին տակ «Տէ՛ր, մի համարեր դոցա զմեզս» ըսելով հոգին կ'աւանդէր, քիչ մը անդին Սողոս անուշով երիտասարդ մը, ժպիտ ի շրթունս կամակկցն ու հանդիսատեսը կ'ըլլար այս քստմեցուցիչ եղբունին, պահպանելով միևնոյն ատեն քարկոծողներուն հանդերձները:

Այսպէս վերջացաւ կեանքը առաջին նահատակին, որ թէև շատ կարճ եղաւ իր գործունէութեան ժամանակամիջոցը, այլ յաւիտեան պիտի ապրի իր անձնագորհ կեանքին յիշատակը:

ՍՕՂՈՍ. — Յայտնի է որ Սողոս Ստեփաննոսը քարկոծողներուն կամակից և գործակից ըլլալով, պարզապէս մարդասպան մը եղած էր: Սակայն այս եպերելի արարքը իրեն համար արդարացուցիչ պատճառներ ունէր: Գործուած ոճիրը՝ սրտի խաղաղութիւն և հոգեկան հաճոյք մըն էր Սողոսի և անոր պէս խորհողներուն համար. թէ ինչո՞ւ. բացատրենք պատճառը:

Սողոս ծննդեամբ Տարսոնցի էր: Հիմակուան անշըշան Տարսոնը այն ատեն Կիլիկիոյ նշանաւոր նաւահանգիստն ու մայրաքաղաքն էր: Ան սերած էր Հրեայ ազնուական գերդաստանէ մը, որ ժամանակին նշանակելի ծառայութիւններ մատուցած ըլլալով հռովմէական կայսրութեան, արժանացած էր Հռովմի քաղաքացի ըլլալու բացառիկ պատուոյն:

Ենթադրաբար կարելի է ըսել թէ՛ իր ծնողքը հա-

րուստ մայրիկ էին, որովհետեւ այդ կարգի տիտղոս մը ի հարկէ աղքատի չէր տրուեր: Ինք բնական փայլուն ձիրքերով օժտուած, կրցած էր իր ընտանիքէն ժառանգած նիւթական և բարոյական առաւելութիւններէն կատարելապէս օգտուիլ: Այնպէս որ երբ մենք իրեն անուան հանգիւյցեցանք, արդէն հարիւրապետի աստիճան ունեցող զինուորական մըն էր, որ ըսել է քաջամուտ էր այն ատենի դասական լեզուին՝ Յունարէնի և Լատիներէնի, որ ընթացիկ լեզուն էր տիրող կայսրութեան. իր մայրենի լեզուին Եբրայեցերէնի, ինչպէս նաև գիտակ օրինական և կենցաղավարական ամէն նրբութեանց, որուն պէտք ունէր ուէ պետական անձ մը: Փարիսեցիի որդի Փարիսեցի էր. ուղղափառ հաւատացեալ մը Մովսիսական կրօնին. իբր այդ ուսած էր Երուսաղէմի մէջ «Առ ոտս Գամաղիէի» որ կը նշանակէ թէ այն օրուան ամենէն մեծ վարդապետին աշակերտած և իր կրօնական ուսումը կատարելագործած էր: Ինչպէս կը տեսնուի բարձր դիրք մը զբաւելու կոչում և յարմարութիւն ունեցողի մը ամէն չնորհ և յատկութիւն ունէր:

Ուրեմն իր երիտասարդ և տաքարիւն տարիքը, քաղաքական և զինուորական ոյժը, կրօնական և ազգային անվերապահ զգացումները, իր ազգին մեծերէն իրեն մօտ եղած զօրաւոր ցուցմունքներն ու թելադրութիւնները, որպէս թէ Մովսիսական կրօնին և Հրէից ազգին՝ Նորագարծներու միջոցաւ փուլաւորին վտանգը, անողոք ատելութիւն մը ծնցուցած էին իր մէջ հանդէպ Նորադանդաւորներու:

Եւ ահաւասիկ Սողոս ժայթքող հրաբուխ մըն էր, հանրկու վրէժխնդիր մը այն բոլորին որ ուէ միջոցաւ իր ձեռքը կ'իյնային:

Այն բոլոր եկեղեցական կազմակերպութիւնները,

որոնք Պետրոսի և առաքելներուն տքնաջան աշխատութեանց արդիւնքն էին, տիրող հալածանքին և մասնաւորաբար Սօղոսի ընդգրկած հետապնդումներուն հետեւանքով հիմնադրուած կործանեցան, ամէն օր հազարաւոր նորահաւատներ Երուսաղէմէն գէպի Սուրիա, Միջագետք, Եգիպտոս և մինչեւ Կիպրոս կը փախչէին անօթի ու ծարաւ, մերկ ու բոկոտն:

Այնպէս որ Սօղոս պահ մը խորհեցու թէ ալ Երուսաղէմի մէջ իրեն գործը լրացած է: Եւ սակայն իր ազգին և կրօնին ծառայելու անմար սէրն ու եռանդը գոհացում չէր գտած: Ուստի դիմեց քահանայապետներուն և առաւ յանձնարարագրեր, թերեւս աւելի ճիշդ ըլլայ ըսել պաշտօնագրեր, որոնցմով պիտի կարենար Սուրիոյ ալ և ալ քաղաքներու մէջ, մանաւանդ Դամասկոսի մէջ ձերբակալել ու շղթայել փախստական նորահաւատները և բռնութեամբ վերադարձնել զանոնք Երուսաղէմ:

Է. ԴԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ – ՊՕՂՈՍ

Սօղոսի հրամանին ներքեւ զինուորներէ և սպասաւորներէ բաղկացած խումբ մը, կարաւան մը պիտի ըսէինք, քիչ յետոյ մուտք պիտի գործէր Դամասկոս: Ի հարկէ բազում անգամ խորհուած ու ծրագրուած դործեւակերպը, որուն պիտի հետեւէր Սօղոս Դամասկոսի մէջ, անգամ մը եւս իր մտքին առջեւ կը ներկայանար իր կարելիութիւններով և անպատեհութիւններով: Իրեն վստահուած պաշտօնը ի գլուխ հանելու մտասեւեռումը, փառքի և մեծութեան գազաթնակէտին չորս բոլորտիքը թեւածողի վառ երեւակայութիւնը, թերեւս հոգեկան գերագոյն հըրձուանքի ըմբոշխումով մը գինովցուցած էր զինք:

Անկարելի է բացատրել մարդկային արեան ծարաւի Սօղոսատիպ մարդոց հոգեկան տագնապը այդ կարգի ճգնաժամային վայրկեաններուն:

Անուրանալի է նոյն պահուն որ Սօղոս կատարելապէս ենթական էր անվերջ խորհուրդներու, որոնք զինք երբեմն ալեկոծ, երբեմն զգայալիւրկ կացութեան մը մէջ կը խորասուզէին: Եւ սակայն կարաւանը կը յառաջանար:

Յանկարծ Սօղոս գերբնական լոյսի մը զօրեղ հոսանքէ պաշարուած գետին ինկաւ: Անմասն չի մնացին իր շուրջիներն ալ, սակայն հարուածը շեշտակիօրէն Սօղոսին ուղղուած էր: Եւ անհա երկնային ձայն մը «Սաւո՛ւղ, Սաւո՛ւղ, զի՞ հալածես զիս» կը հարցնէր. իսկ Սօղոս իր գետնամած գիրքով երկիւղի

և շուարումի մէջ «Տէր, դու ո՞վ ես», կը պատասխանէր:

Դէպի Դամասկոս ճամբուն վրայ օր ցերեկով տեղի ունեցող այս տեսիլքը կարաւանին զնացքը ժամերով կասեցուց. ահաբեկած ուղեկիցներ ձայներ կը լսէին առանց կարենալ հասկնալու անոնց իմաստը:

Սողոմոն էր որ պատասխաններ կուտար զւ պատգամներ կ'ստանար Անկէ զոր կը հալածէր: Զարմանալիօրէն կը վերածնէր և կը հոգեփոխուէր վայրկեանական ազդեցութեամբ մը, դառնալու համար անօթ ընտրութեան: Առաքելական տուուչութիւն մըն էր զոր Տէրը տասներորդ անձով հեթանոսներու մէջ իր եկեղեցիին հիմնադիրը կը նշանակէր:

Ինչ յետոյ Սողոմոն մարդիկը իրեն ձեռքէն բռնած Դամասկոս մտցուցին, և հոն Յուդա անուն մարդու մը բնակարանը հիւրասիրուեցաւ: Աչքերը չէին տեսներ, տեսիլքի ազդեցութեան տակ երեք օր ոչ կերաւ ոչ խմեց, այլ միմիայն աղօթեց որպէսզի մարմնոյ աչքերուն հետ հոգւոյ աչքերն ալ բացուին: Դամասկոսի մէջ Անանիա անուն աշակերտ մը կար, հաւանաբար եօթանասուն երկուքներէն մին. այս մարդը աղօթքի միջոցին ուղղակի հրահանգ ստացաւ Տիրոջմէն, որպէսզի երթայ Ուղիղ կոչուած փողոցը և Յուդային տանը մէջ գտնելով Սողոմոն, ձեռքերը անոր վրան դնէ: Իսկ Սողոմոն ալ իր կարգին աղօթած պահուն տեսած էր Անանիա անուն մէկու մը իր մօտ գալը: Անանիան գտաւ Սողոմոն և ձեռքերը անոր գլխուն վրան դնելով աղօթեց, և ահա Սողոմոն աչքերէն թեփերու պէս բաներ մը ինկաւ և կը տեսնէր. մաշկը՝ որով ծածկուած էր տեսողութիւնը, աչքերէն վար թափեցան, իսկ ինք անմիջապէս ելաւ և մկրտուեցաւ, ու Ս. Հոգիով լեցուեցաւ:

Լաւ է որ յետ այսու մենք ալ հետեւած ըլլալով Գործք Առաքելոցին, Սողոմոն փոխենք Պողոսի: Պողոս. ինչպէս ըսինք, կատարեալպէս վերածնած էր, իր մէջ հին մարդը իր ամէն ոճրալից արարքներով խապառ մեռած և նոր կեանք մը յարութիւն առած էր: Այն նպատակը որ իրեն այնքան արկածախնդրութիւններուն գրգիշը եղած էր, հիմնիվայր շրջած էր հիմակ:

Հինը՝ մարդոց ազդեցութեամբը կազմուած և յայտնաբերուած էր. իսկ նորը՝ Յիսուս Քրիստոսի և Ս. Հոգւոյն շնորհքովը շինուած էր: Եթէ կարելի է ըսել, երկու ծայրայեղութիւններ իրարու յաջորդած էին, այնպէս որ եկեղեցւոյ պատուհասը եղող այս անձը Աստուածային կարգադրութեամբ հոգիներու փրկութեան զարմանահրաշ գործիչը եղաւ: Հետեւինք իրեն:

Պողոս, Դամասկոսի մէջ մի քիչ կազդուրուելէ յետոյ, անմիջապէս սկսաւ քարոզել թէ՛ «Յիսուս մեռելներէն յարուրիւն առած է»: Այն ատեն Հրեայ բաղմաթիւ գաղթականութիւն մը հաստատուած էր Դամասկոսի մէջ, որոնց մէկ մասը նորեկներ էին ի հարկէ և հաւանական է որ նոր կրօնն ալ կը քարոզէին:

Այս եղած պէտք է ըլլայ պատճառը Դամասկոսի նորահաւատներուն Սողոսի ձեռամբ պատուհասուելու անհրաժեշտութիւնը: Որոշ է որ Պողոսին պաշտօնը նախապէս տեղեկագրուած էր Դամասկոսի Հրէից ծերերուն, որոնք անմիջապէս իմացան ճամբու միջադէպին մանրամասնութիւնները: Ուրեմն հարկադրուած էին սպասելու Պողոսին ապաքինման և տեսնելու անոր բռնելիք ընթացքը: Շատ բնական է որ ճամբու միջադէպին շուրջ եղած տարածայնութիւնը, ամենուն բերանը ըլլար: Ենթական անձամբ տեսնե-

լու հետաքրքրութիւնը, որ նմանօրինակ պարագաներու տակ փոխանցելի վիճակ մը կ'ստանայ, հոծ բազմութիւններ դէպի իրեն կը քաշէր:

Պօղոս ամէն տեղ էր. այլ մանաւանդ ժողովարաններ լիքը կ'ըլլային ունկնդիրներով: Խօսելու բնատուր ձիրքը, նիւթերու առատութիւնը մասնաւորաբար իր հին և նոր կեանքին մանրամասնութիւնները օրուան հերոսը դարձուցին զինքը: Ան քանի մը օրուան մէջ իսկապէս վտանգ մը դարձաւ Մովսիսական կրօնին համար: Յուսահատութիւնը որուն ենթակուեցան Հրէայք ազգովին, իրապէս կատղեցուցիչ բան մըն էր, իրենց ակնկալութեան հիմնովին հակառակ արդիւնքը, բարձրադասական քարոզչութիւնք, ամենուրեք հրաշագործութիւնք, նորահաւատներու անբասիր կեանքը, հրէական կրօնին հանդէպ վճռական հարուածի մը իրական երեւոյթը առած էր: Այս անօրինակ կացութեան մէջ միակ փրկութեան ելքը, Պօղոսի անձին բարձումովը կարելի էր, ինչ որ Հրէայք կտրուկ կերպով վճռեցին և գործադրութիւնը յանձնեցին վստահելի ձեռքերու:

Պօղոս տեղեակ էր իր անձին շուրջ եղած դաւադրութեան. զգուշացաւ իր բնակարանէն դուրս ելնելու, որովհետեւ իր անձին թշնամիները դուռներն ու անցքերը կ'սպասէին որպէսզի զինք սպաննեն: Իսկ աշակերտները, յարմար առթիւ մը, գիշերով զայն զամբիւղի մէջ նստեցնելով պատէն վար իջեցուցին: Այս կերպով ազատուած Պօղոս ուղղակի Երուսաղէմ գնաց:

Պօղոս կարճ ժամանակ մը միայն կրցաւ Երուսաղէմ բնակիլ: Նախ աշխատեցաւ Առաքեալներուն ներկայանալու, և որովհետեւ Սօղոս - Պօղոս անունը սոսկում կ'ազդէր ամենուն, իրեն հետ յարաբերուելէ

զգուշացան: Բառնաբաս, որ եօթանասուներկուներէն մին ըլլալու էր, պատմեց անոր գլխուն եկածները և կրցաւ համոզել Առաքեալները, որով Պօղոս սկսաւ ազատօրէն տեսակցիլ Առաքեալներուն հետ, իսկ համարձակ կերպով քարոզել զՅիսուս:

Նոյնիսկ Հելլէնացւոց հետ կը վիճաբանէր, այնպէս որ հոս ալ իրեն դէմ դաւադրութիւն մը կադատեցաւ և եղբայրներուն աչալըջութեան շնորհիւ կրցաւ փախչիլ: Մեր Զ.րդ դասին մէջ երկարօրէն բացատրեցինք այն սկզբնական հալածանքը որ տեղի ունեցաւ Երուսաղէմի մէջ, խլելով երկու պատուական զոհեր, Ստեփանոս Սարկաւազն ու Որդւոց Ուրոտման եղբայրներուն երէցը՝ Յակոբոս Առաքեալը և պատճառ եղաւ բիւրաւոր նորահաւատներու փախըստեան:

Ասոնցմէ կարեւոր մաս մը ապաստանած էր Անտիոք քաղաքը, որ այն ատեն նշանաւոր մայրաքաղաք մըն էր Միջագետքի և Սուրիոյ սահմանին վրայ: Հոն կը գտնուէին հաւատքով զօրաւոր և քարոզչու ընդունակ անձեր՝ որոնք իսկոյն առանձին եկեղեցի մը կազմեցին: Առաջին «Քրիստոնեայ» յորջորջումը Անտիոքի մէջ սկսաւ:

Եկեղեցւոյ կազմութեան այս ուրախառիթ լուրը երբ Առաքեալները իմացան, անմիջապէս Բառնաբասը Անտիոք զրկեցին որպէսզի պէտք եղած հսկողութիւնը կատարէ: Մեծ եղաւ ուրախութիւնը Բառնաբասին ի տես կազմակերպուած եկեղեցւոյն, հաւատացելոց ընտրելագոյն բազմութիւն մը, որ նիւթապէս ալ ի վիճակի էր օգնութեան հասնելու նոյնիսկ Երուսաղէմի եկեղեցւոյն: Ուստի Ս. Հոգւով և հաւատքով լեցուած այս բարի և ազնիւ մարդը, Պօղոսին ներկայութեանը և գործակցութեանը պէտք զգաց և Տար-

սոն երթալով գտաւ Պօղոսը և իրեն հետ բերաւ Անտիոք:

Պօղոսով զօրացած Անտիոքի եկեղեցին, քիչ ատենէն Քրիստոնէութեան կենսատու վառարան մը եղաւ: Ան հոգին դարձաւ Առաքելական մեծ ձեռնարկին, որով աշխարհ պիտի լուսաւորուէր կենաց Բանով:

Ը. ԴԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

ՊՕՂՈՍ ԵՒ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾ. — Առնուազն հատոր մը պէտք է գրել լաւագոյնս բացատրելու համար Առաքելական այն հսկայական գործը՝ զոր Պօղոս կատարեց. մենք պիտի աշխատինք երկու դասով ամփոփ գաղափար մը միայն տալ: Բայց նախ ըսենք թէ՝ Երուսաղէմի եկեղեցւոյն դէմ Հերովդէս Անտիպաս թագաւորին հալածանքը, որ մեր անցեալ դասերէն միոյն գլխաւոր նիւթը եղած էր, Հրէից և թագաւորին միջև կարգադրուած գործ մըն էր: Ըսել կ'ուզեմ Հռովմէական կայսրութեան ընդհանուր քաղաքականութեան հետ ու է առնչութիւն չունէր:

Հերովդէս Անտիպաս կ'ուզէր ինքզինքը հաւնեցընել իր ազգակիցներուն և հաւանաբար անոնցմէ ալ կաշառուած էր: Նախապէս Յովհաննէս Մկրտիչը, վերջն ալ Զեբեթեան Յակոբոսը գլխատել տուաւ: Մին կնոջ մը, իսկ միւսը գրամի և փառքի սիրոյն համար գործուած ամենաստորին արարքներ էին: Երկար չի տեւեց, իր կեանքն ալ կարճցաւ. հիւանդացաւ և թերեւս կաթուածահար եղաւ և որդնալից ըլլալով մեռաւ:

Ընդհանուր հալածանքի միջոցին Առաքելներն ալ հեռացան Երուսաղէմէն. Պետրոսը կը տեսնենք Յովպէի մէջ և Կեսարիոյ կողմերը, միւսներն ալ կամ փախան և կամ ծակուծուկ մտած էին: Հին գործունէութենէն ոչինչ մնացած էր, եթէ ոչ գաղտնի հաւաքումներ միայն, գլխաւորութեամբ Տեառնեղբայր

արդար առաքեալ կոչուած Յակոբոսին: Իսկ Երուսաղէմէն հեռացած տասներկուքներ, իբր ականատես վկաներ, Կենաց Քանը քարոզեցին ի սփիւռս աշխարհի: Իրենց կատարած գործին վրայով աւանդութիւններ միայն հասած են մեզի: Տասներկուքներէն Պետրոս, Յովհաննէս և Յուդա Առաքեալներուն Ընդհանրական թուղթերէն զատ, մէկալներէն ոչ մէկ յիշատակ ունինք: Սակայն կը հաւատանք թէ անոնք ամենուրեք չըլեցան և ամէն տեղ քարոզեցին և իրենց կեանքը կնքեցին նահատակութեամբ: Յիսուսի սիրական աշակերտը՝ Յովհաննէսն էր բացառաբար որ երկար տարիներ ապրեցաւ և մեռաւ խաղաղութեամբ: Սոյն բացատրութիւններէն վերջ անցնինք մեր դասին:

Ըսինք թէ Անտիոքի եկեղեցին հոգին դարձաւ Առաքելական գործին. իրապէս Հրէաստանի սահմաններէն անդին, այս մեծափարթամ և վաճառաշահ քաղաքին մէջ հաստատուած Հրեայ գաղթականութիւնը այնքան սիրով փարեցաւ քրիստոնէական հաւատքին և առաւ այնպիսի քայլ մը, որ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը իրեն երախտադարտ թողուց: Բիւր օրհնութեամբ պէտք է յիշատակենք անունները Անտիոքի եկեղեցւոյն սիւներուն, Բառնաբասի, Շմաւոնի, Ղուկիոսի (Ղուկաս), Մանայէնի, Յուդայի և Շիղայի, որոնք Պողոսի անձին մէջ տեսան աննկուն կամք, անընկճելի կորով և անխախտ հաւատք: Ասոնք էին որ ծոմապահութեամբ աղօթելէ վերջ, ձեռքերնին դրին Պողոսի և Բառնաբասի վրայ և զանոնք առաքեցին:

Ա. Շրջան. — Պողոս և Բառնաբաս և իրենց սպասաւոր Յովհաննէս Մարկոս — ապագայ Մարկոս Աւետարանիչը՝ վերնատան տիւրով զաւակը — Անտիոքէն մեկնեցան Սիւրեւկիա (Ջիլիֆկէ) և անկից ալ Կիպրոս անցնելով բոլոր կղզին պտտեցան և քարոզեցին: Անկէ

դարձան Պամփիլիա (Փոքր Ասիա), այցելեցին Պէրգէ, Պիսիդիայի Անտիոքը և հալածուելով Իկոնիոն (Գոնիա) հասան: Իկոնիոնէն Լիւստրա փախան և հոն երկար առնէն մնալէ վերջ, Ատալիա իջնալով ծովու ճամբով Անտիոք վերադարձան:

Բ. Շրջան. — Յովհաննէս Մարկոս որ Պէրգէի մէջ Առաքեալները լքած էր, Բառնաբասին միջամտութեամբ ուղեց կրկին միանալ խումբին, սակայն Պողոս մերժեց, ինչ որ պատճառ եղաւ Պողոսի և Բառնաբասի վէճին և վերջնական բաժանման որով Մարկոս ընկերացաւ Բառնաբասի և Շիղան Պողոսի, այսպէսով երկու խումբի բաժնուեցան: Առաջինը դարձեալ Կիպրոսի ճամբան բռնեց. իսկ Պողոս և Շիղան Սուրիայի և Կիլիկիոյ ճամբով հասան Լիւստրա, ուրկէ իրենց ճամբան շարունակելով Եփեսոսի վրայով անցան Հէլէսպոնտոսը (Չանագ Գալէ) և մտան Մակեդոնիա: Նախ Թեսաղոնիկէ (Սելանիկ) և ապա Բիրէա և Աթէնք հանդիպելով Յոյներուն և Հրեաներուն քաղաքոզեցին հաւասարապէս: Պողոս Աթէնքէն Կորնթոս և անկից ալ նաւ առնելով Եփեսոսի վրայով Երուսաղէմ հասաւ և տօնական օրերուն իր ուխտը կատարելէ վերջ Անտիոք վերադարձաւ:

Գ. Շրջան. — Պողոս բաւական մնալէ վերջ Անտիոքի մէջ, ցամաքի ճամբով հեռանալէ կարգով այցելեց Գաղատացւոց (Էնգարէ) և Փռիւզիացւոց քաղաքները (Փոքր Ասիա, Անատոլու) և իր հանդիպած տեղերը եկեղեցիներ հաստատելով հասաւ Եփեսոս և անկէ երկրորդ անգամ ըլլալով անցաւ Մակեդոնիա, այցելեց Փիլիպպէ քաղաքը, վերադարձին հանդիպեցաւ Ելլադա և Տրովադա, Մելիտինէ և Սամոս կղզիներէն վերջ հասաւ Մելիտոս, ուր բերել տալով Եփեսոսի եկեղեցւոյն երէցները, իր վերջին մնաք

բարովը խօսեցաւ, ուրկէ նաւով հասաւ Տիւրոս և քանի մը օր վերջ երուսաղէմ:

Որոշապէս չենք գիտեր թէ Պօղոսի առաքելական պտոյտը քանի՞ տարի տեւեց, և սակայն այն ճամբան ուր երուսաղէմէն մինչև Մակեդոնիա կ'երկարի, ցուպ ի ձեռին, մախաղը կռնակը, հետիոտն, այսինքն ուղիղ ճամբով քալելով տարի մը կը պահանջէ: Դուք գիտէք թէ Պօղոս և ընկերները ուր որ հասան, ամիսներով ու տարիներով հոն մնալ ստիպուեցան: Նախ աշխատելով ապրուստ ապահովեցին. Պօղոս վրանագործ էր, ի հարկէ իր ընկերներն ալ աշխատանք մը, արհեստ մը ունէին, այսպէս որ ոչ ոքի կարօտ էին:

Իրենց դացած տեղերուն մէջ առաջին անգամ Հրեայ ժողովարանները կ'այցելէին, և որովհետեւ Քրիստոսի գալուն ակնկալութիւնը այնքան խորաբնուրէն արձակած էր առ հասարակ ամենուն մտքին մէջ որ, ամէն ոք հետաքրքրութեամբ այդ մասին բան մը իմանալ կ'ուզէր: Այսպէսով մէկ երկու տեսակցութիւններ բաւական կ'ըլլային քանի մը նորահաւատներ ապահովելու: Եւ հաւանմիջապէս կը հաստատուէին «հօտ փոքրիկ» քանի մը հոգիէ բաղկացած եկեղեցիներ, հոգ չէ թէ ասոր անոր տունին մէջ, կը ձեռնագրուէին երէցներ, սարկաւազներ. մաս գաղաթներու վրայէն կ'ընդօրինակուէին Ս. Գրքերը, մանաւանդ Ս. Աւետարանը. որ Պօղոսին փափաքիս վրայ գրած էր իրեն ընկերն ու գործակիցը Դուկաս: Կանոնաւորաբար աղօթաժողովներ և դասախօսութիւններ տեղի կ'ունենային: Եւ այսպէս Քրիստոսի հաւատքին մէջ իրենց գիտակցութեամբ և փորձառութեամբ վկայեալներ, Պօղոսի ձեռքով կը մկրտուէին շուրջ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, որոնք ձեռնա-

գրութեամբ ընդհուպ կ'ընդունէին Ս. Հոգին: Ահա թէ խաղաղ պայմաններու տակ որքան ժամանակի և աշխատութեան կը կարօտէր եկեղեցւոյ մը հաստատութիւնը: Որով ըստ աւանդութեան թէ՛ Պօղոսն ալ նահատակուած է Ներոնի օրով, քսան և աւելի տարիներ տեւած պէտք է ըլլայ վերոյիշեալ երեք շրջաններու ժամանակամիջոցը, իսկ 8 - 10 տարիներ ալ Հռովմի բանտարկութեան տեւողութիւնը:

Մեր անցեալ դասին մէջ քանիցս հանդիպեցանք Պօղոսի անձին շուրջ եղած դաւադրութեանց: Իր առաքելական ամբողջ շրջանին ալ նահատակութեամբ սպանման սարսուռը դամոկլեան սուրին պէս կախուած մնաց միշտ իր գլխուն վերեւ: Օրէնքին նախանձախնդիր Հրեաներ, Պօղոսի ուխտեալ թշնամիները, առիթը չէին փախցնէր ժողովուրդը գրգռելէ. քայլ առ քայլ կը հետեւէին իրեն և նոյնիսկ Լիւստրայի մէջ յաջողեցան քարկոծել տալ զայն և մեռած կարծելով ձգեցին հեռացան:

Ահաւասիկ պաշտօն մը՝ որ ամէն քայլափոխին ծեծ, գանակոծում, բանտ, անօթութիւն, փախուստ և շարունակ մահուան սպառնալիք ունի: Բ. Կորնթ. ԺԱ. Գլ. 21 - 28:

Թ. ԳԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

ՊՕՂՈՍ ԵՒ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾ. — Պօղոսի վերջին անգամ Երուսաղէմ դարձը անհրաժեշտութիւն մը չէր, զինք կանչող չէր եղած, և ոչ ալ եկեղեցիէն առնելիք հրահանգ մը ունէր. կին և զաւակ ալ չուներ որ անոնց սիրոյն համար գացած ըլլար: Սակայն ինք գիտէր թէ ինչո՞ւ կ'երթար Երուսաղէմ: Մելիտոսի մէջ իրեն հրաւերով ժողովուած երէցներուն և ժողովուրդին յայտարարեց թէ այլևս զինք չպիտի տեսնային: Երովհետեւ Ս. Հոգիով կապուած ստիպուած էր Երուսաղէմ երթալու:

Սուրբոյ ծովեզերեայ քաղաքներէն Պտղոմէայիսի մէջ, Փիլիպպոս Աւետարանիչին տունը, Ագաբոս առնունով մարգարէի մը բացորոշ գուշակութիւնը թէ «Երուսաղէմի մէջ պիտի կապուիս և հեթանոսներու ձեռքը պիտի յանձնուիս» ամէն ինչ պարզած էր: Սակայն պէտք էր երթար, որովհետեւ ինք ոչ թէ կապուելու, այլ Տէր Յիսուսի անուանը համար մեռնելու պատրաստ էր:

Պօղոս Երուսաղէմ հասնելէն քանի մը օրեր վերջ, տաճարին մէջ պտտած պահուն, խուժանին կողմէ յարձակումի ենթարկուեցաւ. հոն տեղն ի տեղօք պիտի սպաննուէր, եթէ Հռովմայեցի հաղարարեալը քաղաքական դաւադրութեան մը վախէն՝ խառնակութեան առաջքը առնելու համար դէպքին վայրը փութացած չըլլար: Եւ իրօք, հաղարարեալը ձերբակալած կարծեց այն եգիպտացին, որ գեռ նոր՝ չորս հազար հոգի ապրս-

տամբեցուցած և անապատը ապաստանած էր: Ըսել է, Հրէաստանի մէջ քաղաքական շփոթ կացութիւն մը կը տիրէր. զինուորական իշխանութիւնը իր ուշադրութիւնը լարած, ինքզինքը անակնկալ դէպքերու նախօրեակին մէջ կը տեսնէր: Եւ իսկապէս ալ ապստամբութեան խմորումը հետզհետէ կը ծաւալէր: Պօղոս հազիւ թէ ծեծէն և թոպամահ սպաննութենէն ճողպարած, խնդրեց հազարապետէն որ թոյլ տրուի իրեն ժողովուրդին խօսելու, որով հաղարարեալին թոյլտուութեամբ երբայեցերէն լեզուաւ իր ըրած ատենաբանութիւնը՝ նախ իր ո՛վ ըլլալը և ապա իր հրաշալի դարձին վկայութիւնը եղաւ. ինչ որ սաստիկ զայրացուց ամբօխը՝ որոնք մա՛հ, մեռցո՛ւր այդ մարդը կը պօռային: Հաղարարեալը որ Երուսաղէմի պաշտպանութեան պատասխանատուն էր, ի պաշտօնէ ուղեց հարցաքննել Պօղոսը, և երբ զինք կը կապէին՝ գիտել տուաւ թէ ինք Հռովմայեցի է և օրէն չէ այդ կերպ վարուիլ իրեն դիրքը ունեցող անձի մը հետ:

Իսկ հետեւեալ օրը, խորագէտ դարձուածքով մը, Հրէից ժողովքին առջև պաշտպանեց փարիսեցիներուն տեսակէտները եղող «մեռելոց յարութիւնը, վերջին դատաստանը. հրեշտակներու և հոգիներու գոյութիւնը ևլն. ևլն.», ինչ որ պատճառ եղաւ սադուկեցիներուն և փարիսեցիներուն բուռն վիճաբանութեան, որով հաղարարեալը՝ դարձեալ առահի, հարկադրուեցաւ զինուորական միջամտութեամբ Պօղոսը փրկելու: Իսկ Հրեայ այն քառասուններ՝ որոնք իրենց անձը երգումով անխժած էին, ուխտելով ո՛չ ուտել և ո՛չ խմել մինչեւ որ չսպաննեն Պօղոսը, ի գերեւ ելաւ շնորհիւ Պօղոսի քեռորդուոյն արթնամտութեան: Այնպէս որ այն գիշեր իսկ Պօղոս 500-ի մօտ զինուորներով կեսարիա (Պաղեստին) կուսակալ Փիլիքսին ղըր-

կուսեցաւ: Կեսարիոյ մէջ կուսակալին առջեւ Հրէից քահանայապետներուն ամբաստանութիւնը և Պօղոսը իրենց յանձնելու պահանջը ապարդիւն փորձեր միայն եղան: Փիլիքս երկու տարի իրեն մօտ պահեց Պօղոսը, թէև բանտարկուած՝ սակայն իր ուղածին հետ յարաբերուելու արտօնութեամբ: Ան քանիցս առիթ ունեցաւ Փիլիքսին հետ մտերմաբար տեսակցելու, անոր քարոզեց Յիսուս Քրիստոսը. և եթէ ուզէր շատ դիւրութեամբ բանտէն ալ կ'արձակուէր. սակայն իր Հռովմ երթալու և կայսեր առջև վկայելու որոշումը, իր բանտարկութեանը կամաւորի ձեւ մը կուտայ:

Միւս կողմէն ալ Հրեաները օրօրելու և շահագործելու դիւանագիտական խաղ մըն էր: Այս օրերուն տեղի ունեցաւ կուսակալին փոփոխութիւնը: Երբ նոր կուսակալը, Փեստոս, առաջին առթիւ Երուսաղէմ կ'այցելէր, և Հրէից ծերերուն հետ առաջին անգամ կը տեսակցէր. անոնք առիթէն օգտուեցան երկրին քաղաքականապէս խռովեալ վիճակը վերագրելու Քրիստոնեայ կոչուած աղանդաւորներուն, որոնց գըլխաւորներէն միոյն, Պօղոսին բանտարկուած ըլլալը յիշեցնելով, որպէս միջոց խաղաղութեան վերահաստատման, պահանջեցին որ ան իրենց յանձնուէ, իրենց օրինաց համաձայն դատուելու համար:

Կ'երեւի թէ Փեստոս կէս բերան խօսք տուած էր զիրենք գահացնելու համար, միայն առ ի ձեւակերպութիւն յանձնարարեց որ Կեսարիա իջնան և հրապարակաւ ամբաստանեն զայն: Քանի մը օրեր վերջ, Հրեայք անուանի ճարտասանով մը Կեսարիա հասած էին արդէն, և անմիջապէս ատենը բացուելով Պօղոսը ներս բերուեցաւ: Ինչպէս ակնարկեցինք վերօք, սակարկուած խաղ մըն էր եղած դատաւարութիւնը: Փեստոսին համար Հրեայ մը պակաս կամ ա-

ւելի, երբէք կարեւորութիւն չունէր, բաւական էր որ ինք իր դիրքը ամրացնէր՝ ինչպէս նաև իր քսակը լեցնէր:

Պօղոս խորապէս գիտակ իր մատնուած կացութեան, համարձակ կերպով յայտարարեց թէ ինք կայսեր ատենը կը գտնուի և իբր Հռովմայեցի չի կըրնար Հրէից շնորհուիլ: Հրեաները յուսահատ Երուսաղէմ վերադարձան: Իսկ Փեստոս զինք շնորհաւորելու եկողներէն Ագրիպպաս թագաւորին հաճոյք մը պատճառելու համար, Պօղոսը կրկին ատենան բերել տուաւ:

Այդպիսով առիթը ստեղծեց որպէս զի Պօղոս Յիսուսի անուանը համար թագաւորներուն առջեւը վկայէ: Սոյն վկայաբանութիւնը այնքան խորագրեցիկ և այնքան պերճախօսութեամբ արտասանած է որ, Փեստոս իր նստած տեղէն բացազանչեց. «Կը խելագարիս, Պօղոս», իսկ Ագրիպպաս թագաւոր վրայ բերաւ. «Պօղոս», քիչ մնաց որ զիս ալ համոզես Քրիստոնեայ ըլլալու»: Ագրիպպաս թագաւոր, Փեստոս կուսակալ և Բերենիկէ՝ յետ խորհրդակցութեան հասան այն որոշման թէ՛ եթէ Պօղոս կայսեր բողոքած չըլլար, կարելի էր զինք ազատ արձակել:

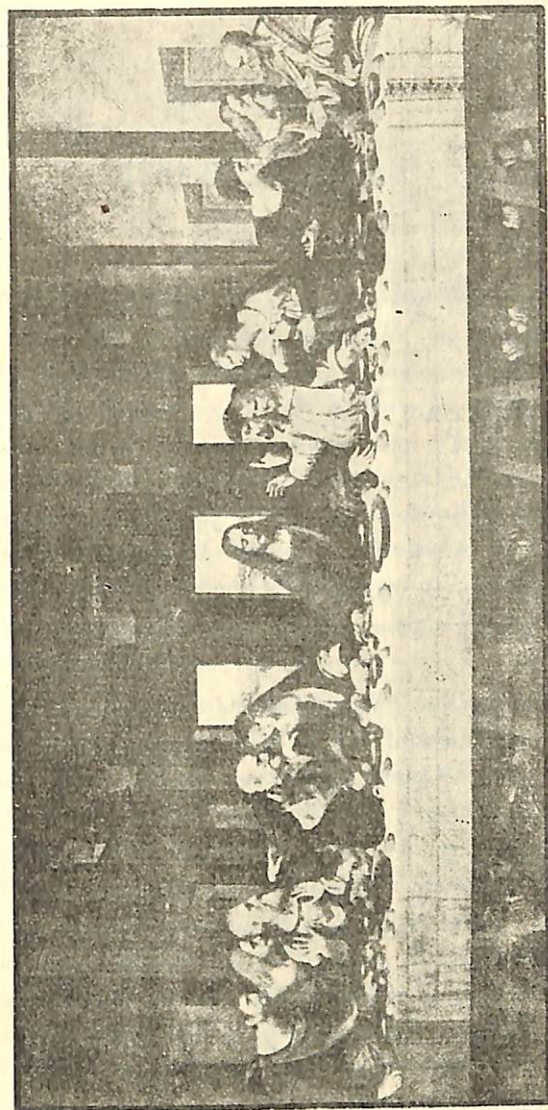
Այնպէս վերջերս էր երբ հարիւրապետի մը հրահրութեամբ նաև դրուեցան բանտարկեալներ, զինուորներ և ճամբորդներ, ընդամենը 276 հոգի, որոնցմէ մէկն էր Պօղոս: Ծովային սոյն ճամբորդութիւնը ինքնին եղերերգութիւն մըն է. ամիսներ շարունակ հակառակ հովի հոսանքին նաւել. մըրկայոյզ և փոթորկալից ծովուն ամեհի ալիքներուն ցուրտ գրկին մէջ խաղալիկ մը դառնալ, ամպամած և անարեւ ցորեկէն վերջ, գիշերին խոր խաւար մթութեան մէջ թաղուիլ լոյծ մակընթացութեան մը տարուբերքին, մարդկային բարոյական տարողութեան համար

աներեւակայելի բան մըն է : Եւ խորհիլ թէ այսքան մարդ անվնաս , ամբողջութեամբ Հռովմ հասնին , անհաւատալի է :

Երբ Մելիտէ (Մալթա) ցամաք կ'ենէին , արդէն նաւը խորտակուած էր , այնպէս որ շատեր նաւուն տախտակները իբր լաստափայտ գործածելով ցամաք հասան :

Պօղոս այս անպատմելի ճամբորդութեան միջոցին նաւուն ղեկավարն էր , նաւապետ և հարիւրապետ իրեն խորհուրդներով կը շարժէին : Միակ անձն էր որ շունչ և հոգի կուտար յուսալքուած սրտերուն : Վերջապէս ձմեռէն վերջ Հռովմ հասան և հոն Պօղոս արտօնուեցաւ մասնաւոր սենեակ մը վարձել ու բնակիլ :

վկայիցն ընթերցող

Ժ. ԴԱՍ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ. — Տղա՛քս մեր նպատակը եղած է Պետրոսի և Պողոսի կեանքին որոշ գիծերը ձեզի ներկայացնելով ընդհանուր գաղափար մը տալ եկեղեցւոյ սկզբնական շրջանին և Առաքելոց գործունէութեան մասին: Եւ որովհետեւ իբր միակ աղբիւր մեր ծանօթութեանց Գործք Առաքելոցը ունինք, պարտաւորուեցանք հետեւիլ անոր, և ամփոփել եկեղեցւոյ երկու նշանաւոր սիւներուն՝ Պետրոսի և Պողոսի առաքելական գործունէութեան գլխաւոր դէպքերը:

Աւելորդ չենք նկատեր Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու հետեւեալ եզրակացութեանց:

Ա. — Առաքելական գործին մէջ առաջին դերը Ս. Աւետարանի քարոզութիւնն է: Նկատեցէք որ անք մատնուած յետին ծայր աղքատութեան՝ ստիպուած էին իրենց չոր հացին համար ճակտի քրտինք թափել, մղուած ոչ ոքի բեռ ըլլալու և ոչ ոքի շնորհընկալ մնալու արժանապատուութեան զգացումէն:

Իրենց քարոզութեանց նախնական ձեւը դասախօսական էր. Հրեաները համոզելու համար Յիսուսի գալստեան մասին եղած Հին Ուխտի բոլոր մարգարէութիւնները իբր փաստ բերելէ վերջ՝ իրենց ականատեսի վկայութիւններով կը հաստատէին Ս. Աւետարանի ամբողջ պարունակութիւնը: Իսկ Յոյներուն և հեթանոսներուն՝ Հին և Նոր Ուխտիները ի միասին կը սորվեցնէին: Կը ջանային առիթը օգտագործե-

լու, այնպէս որ ժողովարաններ, հիւրանոցներ, տուներ, հրապարակներ առ հասարակ իրենց բեմերն էին:

Բ. — Քարոզութեանց հետ զուգընթաց կ'ընթացար հրաշալի բժշկութիւններ որոնք թէ ընդհանուրին օգուտը և թէ միանգամայն իրենց դործին բրօքսկանքը կ'ապահովէր: Այո՛, հիւանդները կը բուժուէին, նոյնիսկ մեռածները կ'ողջնային յանուն Յիսուսի Քրիստոսի: Հիւանդաց վրայ աղօթելու և զանոնք իւզով օծելու սովորութիւնը թէև առաքելական է, սակայն Հայ եկեղեցին միայն աղօթելով կը գահանայ:

Գ. և Դ. — Հաւատացեալներու առաջին պարտականութիւնն էր՝ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ջուրով մկրտուիլ, այսինքն լուացուիլ և մաքրուիլ:

Երախան, այսինքն է՝ նորահաւատը, գետեզր տեղ մը և կամ աւազանի մը մէջ, իր ամբողջ մարմնով երեք անգամ ջուրին մէջ կը թաղուէր, օրինակ Փըրկչին երեք օրուան գերեզմանի մէջ թաղման:

Այս արարողութենէն վերջ Առաքեալներ մկրտելին վրան աղօթելով ձեռքերնին կը դնէին, որպէս զի մկրտեալը Ս. Հոգին առնէ: Ըստ սուանդութեան՝ Առաքեալներ իրենց հետ ունէին Ս. Միւռոնը: Նարդեան աղնուի կոչուած: Մագթաղինացի Մարիամին Յիսուսի վրայ թափած անուշահոտ իւղէն մաս մը, որ երբ գործածուելով կը պակսէր, վրան հօտաւէտ ծաղիկներով և համեմներով խառնուած ձիթաիւղ կ'աւելցնէին: Այս պարագան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ ծանօթ է Միւռոնօրհնութիւն անունով, վերապահուած միայն կաթողիկոսներու իրաւասութեան, այսինքն Կաթողիկոսէն զատ ոչ ոք կրնայ Միւռոնօրհնութիւն կատարել:

Մեր մէջ քահանան Ս. Միւռոնով կ'օծէ, կը կնքէ կամ նոյնն է իմաստը կը դրոշմէ մկրտեալ երախաներուն հինգ զգայարանները, ինչպէս նաև ճակատը, գլուխը, սիրտը՝ կռնակը և ոտքերը: Այս արարողութիւնը կնուճկ կը կոչուի:

Ե. — Ամէն հաւատացեալ որ մկրտուած էր, պէտք էր հաղորդակից ըլլար Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կենարար մարմնոյ և արեան: Փրկիչը՝ ինքը իր վերջի վերնատան ընթրիքի միջոցին կարգադրած էր այս խորհուրդը և գործադրութիւնն ալ յանձարարած էր:

Հաղորդութեան նիւթը հաց և գինի է. և որովհետեւ Յիսուս իր վերջին ընթրիքը ըրաւ բաղարջակեցաց տօնին՝ որով կերած հացը բաղարջ էր, այսինքն անլի և անխմոր էր ըստ Մովսիսական օրինաց: Այս է պատճառը՝ նշխարին անլի և անխմոր ըլլալուն:

Զ. — Շատ մը հաւատացեալներ մկրտուելէ, կընքուելէ և հաղորդուելէ վերջ, կրկին մեղքերու մէջ կ'իյնային, որով խոստովանութիւնը և ապաշխարութիւնը խորհուրդ նկատուեցաւ մեղաց թողութեան համար: Հին օրինի մէջ, մեղաց թողութեան համար քաւութեան նոխազներ կը մատուցուէր, իսկ Քրիստոնէութեան մէջ աղօթքով և ծոմապահութեամբ, համադամներէ, ըմպելիներէ զգուշանալով, ողորմութիւն տալով, բարեգործութիւններով, եկեղեցիներ, սպասներ շինելով և ին. և ին. կերպերով կ'ապաշխարէին: Եւ երբ ապաշխարանքը բաւական նկատուէր դարձեալ կ'ընդունուէին եկեղեցւոյ մէջ:

Այս անգամ ի հարկէ կրկին չէին մկրտուէր: Հին ատեն մեր մէջ սովորութիւն էր «ողջոյն»ի ատեն ապաշխարողներու ժամէն դուրս ելնելը:

Է. — Առաքեալներ երբ քաղաքէ մը այլուր կը

փոխադրուէին, իրենց կողմէ նշանակուած անձի մը կը յանձնէին եկեղեցիին հովուութեան հոգը: Ընդհանրապէս այս անձին ընտրութիւնը կը կատարուէր ժողովրդեան վկայութեամբ, որովհետեւ ենթակային ուսում և գիտութենէն զատ՝ անոր վարքն ու բարքը, նոյնիսկ ծնունդը՝ խնդրոյ առարկայ էր: Այնպէս որ ամէն տեսակէտով արժանաւոր անձի մը կրնար վըստահուիլ եկեղեցին հովուելու պաշտօնը: Ահա այդպիսի մէկը յատենի եկեղեցւոյ կը ձեռնադրուէր քահանայ, երէց, եպիսկոպոս և կը յաջորդէր Առաքեալներուն:

Սոյն ձեռնադրութիւնը կարգ քահանայութեան խորհուրդն է:

Ը. — Ապականած բարքը, մանաւանդ հեթանոսներուն մէջ ընտանեկան անկարգ ու անբարոյ կենցաղը քրիստոնէական հիմնական սկզբունքներուն բոլորովին հակառակ էր: Բազմակնութիւնը, այսինքն մէկէ աւելի կիներ պահելու սովորութիւնը, մօտաւոր ազգականներու հետ ամուսնանալը ամենահասարակ բաներ էին: Եւ որպէսզի ընտանիքն ու ժողովուրդը անարատ ըլլան, ինչպէս էր եկեղեցին, պէտք էր սրբազործուէր և խորհուրդի կարգ անցնէր Պսակը:

Առաքելոց օրով իսկ կը տեսնենք մարդիկ և աղջիկներ՝ որոնք կուսութիւն ուխտած, նուիրուած են եկեղեցւոյ և Աւետարանի ծառայութեան: Շատ ամուսներ, Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ վերջ սիրայօժար բաժնուած են իրարմէ, անձնատուր ըլլալով Աստուծոյ ծառայութեան:

Ահա ասոնք են եկեղեցւոյ եօթն խորհուրդները, Առաքեալներէ լրիւ գործադրուած և գործադրութիւնն ալ հարկադրաբար յանձնարարուած, որուն ամբողջութիւնը կը կազմէ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ հաւատալիքը:

ԺԱ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ. — Նախ քան զՔրիստոս՝ Հրեայ ազգէն զատ ամբողջ մարդկութիւնը կռապաշտ էր: Միայն թէ կրօնական ըմբռնումներն ու հաւատալիքները իրարմէ կը տարբերէին իւրաքանչիւրին քաղաքակրթութեան աստիճանով, որով ոչ քաղաքակիրթ կամ վայրենի ժողովուրդներ ստորին տեսակէ կռապաշտ էին, իսկ զոր օր. Յոյներ՝ բարձրագոյն ըմբռնումներու տիրացած էին:

Մարդկութիւնը իր առաջին քայլափոխին պաշտած էր այն ամէն բան որմէ կը վախնար և կամ կ'օգտուէր. այսպէս բնութիւնը, երկնային մարմիններ, կենդանիներ, կրակը, հսկայ և քաջ մարդիկ, ծնողք, անպայման ժամանակ իրենց երկրպագունները ունեցան: Իսկ չար ու բարի ոգիներու, դեւերու, հրեշտակներու, ոյժի, գեղեցկութեան, անբռնութեան, կուսութեան, մայրութեան ևլն. ևլն. գաղափարները՝ հետզհետէ քաղաքակրթուած ազգերու մէջ պաշտամունքի կարգ անցան: Սակայն և այնպէս ամէն գաղափար կը մարմնաւորուէր նկարի մը և կամ արձանի մը վրայ, որուն մէջ կ'ըսենք կուռք:

Մեր նախնիք ալ կռապաշտ էին: Իրենց մայր արմատէն՝ Արիական ցեղէն ճիւղաւորուած, իրենց օրրանէն՝ Սիր տարիա և Ամու տարիայի Միջագետքէն՝ ըստ ոմանց Սեւ Մովու հիւսիսը քերելով, Թրակիայի ճամբով Արեւմուտքէն Արեւելք անցած են, և կամ

Պարսկաստանի վրայով Հայաստան մտած մեր նախնիք, իրենց կարգին կռապաշտական ամեն տեսակ հաւատալիքներ և պաշտամունք իւրացուցած և դարերու ընթացքին ստորինէն դէպի բարձրագոյնին դիմած են: Սօսեաց անտառը, Աւլէզները, Արեւի և Կրակի պաշտամունքը, Աստղագուշակութիւնը՝ Անահիտի, Աստղիկի, Վահագնի, Տիրի, Բարշամիւնայի, Արամազդի, Նանէի, Միհրի անուններով Հայաստանի մէջ կառուցուած փառայեղ տաճարներ, Նաւասարդեան տօներու հանգիստութիւնները ևլն. մեր նախնեաց կրօնական կեանքին վկայարաններն են:

Քրմութիւնը Վահագնի սերունդին սեփականութիւնն էր, ասոնք ծանօթ էին Վահեվաճեան անունով: Հայոց թագաւորներէն Տիգրան Բ. իր դէպի փոքր Ասիա և Յունական երկիրներ յաղթական արշաւանքէն վերադարձին՝ իր հետ բերած ըլլայ Յունական կուռքեր և զանանք զետեղած իր դաստակերտին, Տիգրանակերտի մէջ:

Աւելորդ չըլլար ըսել թէ՝ մեր մէջն ալ Քրմութիւնը ամենաբարձր դասակարգի պատկանող պաշտօն մըն էր: Հին Հայոց հոգեւորական դասը ունէր իր հասոյթի հաստատուն աղբիւրները: Գիւղեր, ագարակներ, ջրաղացներ, կթան կենդանիներու հօտեր, նուիրուած թագաւորներէն և իշխաններէն՝ զիրենք առատութեան մէջ կը յղփացէին:

Գուշակութիւններ, կախարգութիւններ, հմայելներ, առասպելներ, նախապաշարունակներ, երազներ, լուսնի և արեւու խաւարումներ, գիտաւորներու երեւումը, երկնային մարմիններու անկումը, անսովոր օդային փոփոխութիւններ, յաւիտենական կրակին բոցափառուիլը ևլն. ևլն. ունէին նշանակութիւններ և իբր այգ անցած էին հաւատալեաց ցանկին մէջ:

Հայերը ունէին տարուան չորս եղանակներու մուտքի տօները: Այս տօներու միջոցին աշխարհախումբ բազմութիւններ կը հաւաքուէին Տարոնայ աշխարհը՝ Մուշ կամ Եկեղեաց գաւառը, ուր շինուած էին մեծամեծ մեհեաններ, որոնց մէջ կանգնած՝ ագամանդներով և թանկագին քարերով զարդարուած ոսկեծոյլ կուռքեր՝ երկրպագութեան եւ պաշտամունքի առարկայ կը դառնային:

Քրմապետը հագած համակ ճերմակ քթանէ հանդերձանքներ, ամենայն երկիւղածութեամբ՝ կուռքին պատուանդանին վրայ դրուած ոսկիէ խնկամանին մէջ կը դնէր խոնկեր և անուշահոտութիւններ, և ահա տաճարը կը լեցուէր անուշահոտ բուրու մը. անդին, երգեցիկ քուրմեր և քրմուհիներ, նուագարաններով և ցնծղաներով կ'երգէին օրուան արարողութիւնը: Աղօթքի այս պահուն կը կատարուէր զոհաբերութիւնը կենդանեաց, մարդկանց և երախաներու, ինչպէս նաև ամենախենեշ սրբապղծութիւններ, որոնց մասին քաղսքակրթուած մարդիկ գաղափար անգամ չունին: Կրօնական այս արարողութիւններէն վերջ, կ'սկսէին տօնական հանգիստութիւններու. հարսանիքներ, կերուխում, ձիարշաւ, մրցումներ, գօտեմարտ, որոնց միջոցին յաւիտենական թմբուկն ու սրինգը իրենց գոռ ու մեղանայ ձայներով երիտասարդներն ու ցուլերը դէպի կրկէս կը հրաւիրէին: Այս հանգիստութեանց կը նախագահէր թագաւորը և կամ մեծ իշխաններէն մին: Պէտք է ըսենք թէ՝ ութ կամ տասնհինգ օր տեւող այս հանգէսները՝ լաւագոյն առիթը կուտային Ժողովուրդին զիրար տեսնելու, իսկ ամէն կարգի վաճառականներ և արհեստաւորներ կ'օգտուէին առուծախով:

Տղաք, կարելի չէ երեւակայել այն խոր տգիտու-

Թիւնը որ կը տիրէր առ հասարակ կռապաշտ ազգերու մէջ: Մեր նախնիք ալ անմասն չէին կրնար մնալ: Իրաւ է թէ դրեկ կարգաւ սովորելու ու է գիւրութիւն չկար ոչ մի տեղ, սակայն ժողովուրդը տգէտ պահելու ջանքը՝ որ ամենայն խստութեամբ լրիւ կը գործադրուէր իշխանաւորներու և քուրմերու կողմէն, պարզապէս ժողովուրդը շահագործելու յետին նպատակաւ էր: Այս էր պատճառը որ թագաւոր մը յաջատգէտ ժողովուրդին կ'աստուածանար և՛ կամ քրմապետի մը բանգագուշանքը որպէս Աստուածային պատգամ կ'ընդունուէր:

Որքա՛ն փառք տալ պարտինք Աստուծոյ, որ լուսոյ դարուն մէջ ծնած ենք: Այսօր կրօններ և քաղաքակրթութիւն ձեռք ձեռքի տուած, մարդկութիւնը դէպի ինքնագիտակցութիւն և դէպի բարօրութիւն կ'առաջնորդեն:

Պէտք է խորապէս համոզուած ընդունինք թէ՛ մարդկութիւնը իր ներկայ անկաշկանդ կեանքը, մտքի և գաղափարի ազատութիւնը և այ՛ բոլոր արժէքները որոնք զինքը իբրեւ մարդ ապրելու գիրքին մէջ դրած է, աշխարհի Փրկչին՝ Յիսուս Քրիստոսի կը պարտի:

ԺԲ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Քրիստոսի Համբարձումէն վերջ, նորակազմ եկեղեցւոյ դէմ եղած սաստիկ հալածանքին հետեւանօք, գրեթէ բոլոր առաքեալներ երուսաղէմէն հեռացան: Այս հեռացումը լոկ առահի չէր. անոնք ալ իրենց կարգին կրնային ասդին անդին պահուլտիլ, արդէն կեանքը իրենց համար Քրիստոսի գործին ծառայելու տեսակէտով միայն կարեւորութիւն ունէր, եթէ ո՛չ աշխարհի վրայ ապրելը անարժէք բան մըն էր:

Առաքեալները, ինչպէ՛ս ըսինք, թողուցին երուսաղէմն ալ, Հրէաստանն ալ և տարածուեցան ի սփիւռս աշխարհի, ուղղակի կատարելու համար իրենց առաքելական պաշտօնը, այսինքն Յիսուսի Աւետարանին քարոզութիւնը:

Թագէոս առաքեալ՝ որ ըստ աւանդութեան թովմաս Երկուորեակ կոչուած առաքեալին գոյգն էր, եղած է Հայոց Ա. լուսաւորիչը: Ըստ ոմանց, տասներկուքներէն Նաթանայէլը, Սիմօն Նախանձայոյզ կոչուած առաքեալը՝ որ Թագէոս ալ կ'անուանուէր, եղած ըլլայ Հայաստանի առաքեալը: Թէ այս երկուքներէն ո՞րն է իրականը, այդ չենք գիտեր, որովհետեւ ի հընուսն գիր և գրականութեան չգոյութիւնը, այս կարգի կարեւոր դէպքերն իսկ մթութեան մէջ կը թողու, որով ստիպուած ենք աւանդական պատմութեան դիմել:

Նախ քան Թագէոսի քարոզութիւնը՝ ազգային ա-

ւանդութիւն մը ունինք Հայոց Աբգար քաղաւորին անունով:

Վերջին պատմական փաստեր ապացուցին թէ՛ Աբգար Հայոց թագաւոր չէր: Եդեսիան Հայաստանի մասը չէր կազմեր: Թերեւս Աբգարի օրով Եդեսիան մեծ թուով Հայերով բնակուած ըլլար: Թերեւս Աբգարի արքունիքին մէջ նշանաւոր Հայ նախարարներ գտնուած ըլլային, սակայն ասոնք պատճառներ չեն Ասորի իշխան մը, որպիսին է Աբգարը՝ Հայ և Հայաստանի թագաւոր կարծել:

Եւ որովհետեւ իր մասին պատմահայրն Խորենացին խօսած է և այդ զրոյցը քննադատութեան ալ բովէն անցած է, լաւ է որ մենք ալ անդրադառնանք:

Ինչպէս ըսինք, Աբգար Եդեսիոյ (Ուրֆա) թագաւորն էր, նման այն բոլոր մանր մունր հարկատու իշխաններուն, որոնք Հռովմէական աշխարհակալ կայսրութեան բաղկացուցիչ մասերուն իշխանապետներն էին:

Քաղաքական կարեւոր դէպքի մը կարգադրութիւնը՝ որպէս արդարադատ և անկաշառ մարդ՝ Աբգարի ձեռնհասութեան յանձնուեցաւ, որով Աբգար Պարսկաստան ուղեւորեցաւ և իր պաշտօնը յաջողութեամբ ի գլուխ հանելէ վերջ, վերադարձաւ իր աթոռ:

Սակայն այս ճամբորդութիւնը իրեն համար աղետալի հետեւանքներ ունեցաւ: Նախ Աբգար բորտութեամբ հիւանդացաւ, իսկ Հռովմ իր մասին կառկածներ ունեցաւ, որով ան հարկադրուեցաւ ինքզինքը արդարացնելու և իր ճամբորդութեան մասին բացատրութիւններ տալու համար պատգամաւորներ զրկել Հրէաստանի Կեսարիա քաղաքը՝ ուր էր Հռովմի ներկայացուցիչը:

Պատգամաւորներու Հրէաստան այցելութիւնը կը զուգադիպէր Հրէից Զատիին, որով պաշտօնին լրացնելէ յետոյ Երուսաղէմ ալ հանդիպեցան, ուր ակառնատես եղան Յիսուսի հրաշագործութեանց և քարոզութեանց: Հետաքրքրուելով իմացան Հրէից մեծերուն Յիսուսի մասին սնուցած յետին նպատակը: Եւ երբ վերադարձան՝ ի մէջ այլոց Յիսուսի պարագան ալ պատմեցին իրենց տիրոջ:

Աբգար երկարօրէն հետաքրքրուեցաւ Յիսուսով, և որովհետեւ հիւանդ էր և բարի մարդ, ուզեց Յիսուսի ներկայութիւնը վայելել, նախ իր առողջունութիւնը վերագտնելու և ապա նոր կրօնին պատգամներն իմանալու համար: Առ այդ պատգամաւորները նոյն հետայն վերադարձան Երուսաղէմ և իրենց խնդրանքը մատուցին առաքելոց միջոցաւ Յիսուսի:

Ընդունելութեան միջոցին նկարիչ մը կը ջանար Յիսուսը նկարել, և սակայն ամէն անգամ ալ ըրածը անյաջող փորձ մը կը դառնար, ուստի Յիսուս յայտնելէ վերջ թէ՛ ինք չէր կրնար Հրէաստանէ հեռանալ, հապա իր համբարձումէն վերջ իր աշակերտներէն մին կուգայ և կը գոհացնէ իրենց թագաւորին փափաքը, նկարիչին պատառը առնելով իր երեսին կը քսէ և իսկական պատկերը կը նկարուի կտաւին վրայ:

Այս է ահա Ս. Դաստառակի պատմութիւնը: Սոյն նկարը կը պահուի Հռովմի մէջ:

Իսկ Աբգար Քրիստոսի համբարձումէն վերջ կ'ընդունի Թագչոս առաքելուն այցելութիւնը և աղօթքով կը բժշկուի, կը մկրտուի և կ'ընդունի Քրիստոնէութիւնը: Իրեն հետ միասին կը մկրտուին իր նախարարներն ու արքունիքը, ինչպէս նաև ժողովուրդէն շատերը, որոնց հոգեւոր վերակացութիւնը կը յանձնէ Ադգէ անուն խոյրարարին՝ զայն եպիսկոպոս ձեռնադրելէ վերջ:

Այսպէս Թադէոս Եղեսիոյ մէջ իր առաքելական պաշտօնը լրացնելէ վերջ, գէպի հիւսիս քաղելով կը մտնէ Հայաստան և կը քարոզէ զՅիսուս Քրիստոս:

Պէտք է ըսել թէ՝ այն ատեն Հայաստանի մէջ ալ մեծ թիւով Հրեաներ կը բնակէին: Ըստ մեր Ազգ. պատմութեան, Տիգրան աշխարհակալ թագաւորը գէպի իր Սուրիա և Պաղեստին ըրած յաղթական արշաւանքէն վերադարձին իր հետ Հրեայ գերիներ բերած ըլլայ, որոնց պետն էր Շամբատ անուն մէկը: Բազրատունիք որ այնքան կարեւոր դեր մը ունեցան հետագային և Հայաստանի ճակատագիրը իրենց ձեռքը ունէին, նախկին Հրեաներ էին:

Այս կարճ տեղեկութիւնը տուինք ակնարկած ըլլալու համար թէ՝ առաքեալները իրենց խօսքը տարին նախ իրենց ազգակիցներուն:

Թադէոս առաքեալէն վերջ Հայաստան այցելեց Բարթողիմէոս առաքեալը, Յիսուսի տասներկու առաքեալներէն մին: Ըստ աւանդութեան Բարթողիմէոս նախ քարոզեց Պարսկաստանի մէջ և ապա անցաւ Հայաստան:

Երկու առաքեալներ որ զիրար ի հարկէ կը ճանչնային, գիշեր մըն ալ իրարու մօտ անցուցին: Երկուքն ալ նահատակուեցան Հայոց թագաւորին՝ Սանատրուկի հրամանով և թաղուեցան Հայաստանի հողին վրայ:

Իրենց գերեզմանները մինչեւ այսօր ալ կը պատուուին Աղբակի և Արտազու մէջ: Սոյն աւանդութիւնը մեզի համար այնքան արժէքաւոր է՝ որքան գրաւոր վկայութիւն մը: Մենք քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ՝ Ս. Լուսաւորիչէն առաջ արդէն Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը տարածուած կրօն մըն էր և մեծ թիւով իրեն հետեւորդները ունէր: Ունէր

նաև իր եկեղեցւոյ պետերը: Հիմնուելով այս անհերքելի փաստերուն, պարծանօք կը յայտարարենք թէ՝ Հայոց քրիստոնէական հաւատքը Առաքելոց քարոզութեանց արդիւնքն է, և հետեւաբար Հայաստանեայց եկեղեցին Առաքելական է:

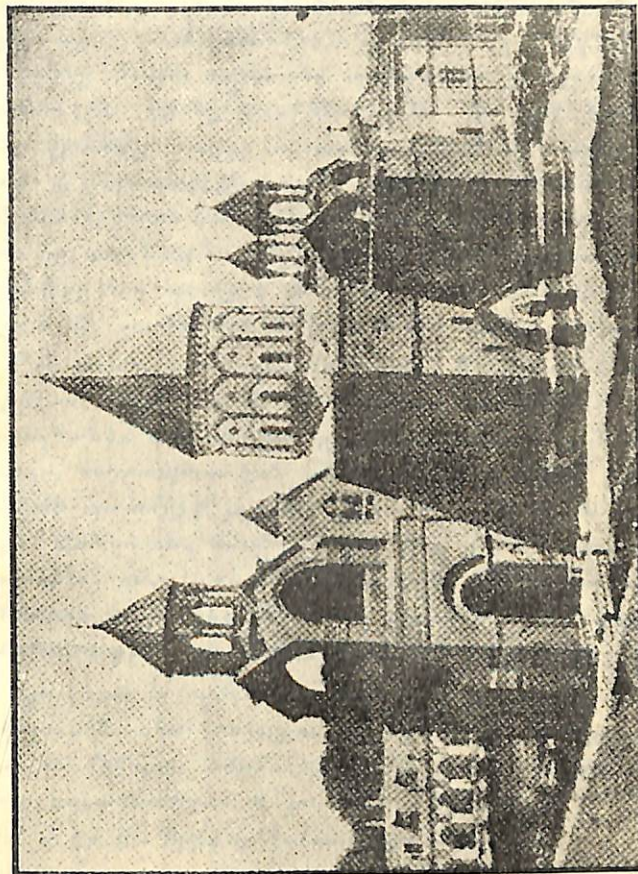
ԺԳ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի քարոզութիւնները՝ առատապէս արգասաւորուած էին Հայաստանի հողին վրայ: Նոյնիսկ արքայազուններ և մեծամեծներ ընդունած էին Քրիստոնէութիւնը և իրենց արեամբ վկայած էին զայն: Սակայն հալածանքը որ Ներոնով սկսաւ Քսրիստոսի 64 թուին և ընդհուպ տարածուեցաւ Հռովմէական կայսրութեան բոլոր երկիրներուն մէջ, իր բոլոր խորութեամբ կիրարկուեցաւ Հայաստանի մէջն ալ: Այնպէս որ ամենափոքր կասկածն իսկ բաւական էր կառավինատը տանիլ ո եւ է հաւատացեալ մը: Այս պայմաններուն տակ որքա՞ն դժուար էր Հայաստանի պէս յետամնաց երկրի մը մէջ եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը. երբ մանաւանդ խորհինք թէ առաքեալներ և իրենց յաջորդները առ ի չգոյէ գիր և գրականութեան, պարտաւոր էին միմիայն խօսքով քարոզելու և սորվեցնելու Քրիստոնէութիւնը: Այս պայմաններու տակ յառաջացաւ Աստուծոյ խօսքը: Աւետարանը Եբրայեցերէնէ թարգմանուեցաւ Ասորերէնի որ իբրեւ եկեղեցական լեզու գործածական դարձաւ:

Նոր կրօնի հետեւողներ՝ ստիպուեցան գաղտնի աղօթաժողովներ ընելու լերանց խողովներուն, անձաներուն, գետնայարկ և մութ այրերուն մէջ:

Գրեթէ երկու հարիւր տարի տեւող այս ժամանակաշրջանը բաւական եղաւ իբրեւ թթխմոր՝ խմորել ամբողջ Հայութիւնը, որովհետեւ նորադարձ Քրիստոնեաներ՝ որպէս անտրտունջ համակերպող և համբե-

Ս. Էջմիածին

րող ծեծի, նախատինքի և ամէն կերպ հակամարդկային արարքներու, ինչպէս նաև իրենց կենցաղի մաքրութեամբ՝ հեռու կեդծիքէ և սուտէ, անչափախնդիր այլ նաև առատածեռն և անձնուէր. մէկ խօսքով իրենց անձին օրինակով պարզապէս հիացում կը պատճառէին իրենց շուրջիներուն. եւ եթէ երբեք իրենց վիճակէր բաղդը նահատակութեան մը, այնքան սիրով կ'ընդառաջէին որ, դահիճներն անգամ այս անձնագոհութեան առջև ինքնաբերաբար Քրիստոնէութեան կը դառնային: Քրիստոնէութեան տարածման գաղտնիքը հոս պէտք է փնտռել: Անձնական օրինակ մը շատ մը քարոզներէ և խրատներէ աւելի կ'արժէ:

Ըստ աւանդական պատմութեան, Թադէոս և Բարթողիմէոսէ վերջ՝ մինչև Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ութ հայրապետներ գահակալած ըլլան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայրապետական աթոռին վրայ: Մեր եկեղեցական պատմիչք յականէ յանուանէ կը յիշեն զանոնք: Մանաւանդ անոնցմէ վերջինը՝ Ս. Մեհրուժան հայրապետ. ըստ Եւսեբիոս պատմիչի, Ալեքսանդրիոյ Դիոնիսիոս հայրապետէն նամակ ստացած ըլլայ՝ վասն ապաւստանութիւն առ այնոսիկ որ էին Հայաստան:

Այս կերպ խոորուած Հայաստանը պատրաստ էր բռնկելու, և ահա չուշացաւ կայծը: Տէրը իր Գրիգոր ծառային միջոցաւ ներմուծեց զայն և Հայաստան աշխարհը բոցավառեցաւ և լուսաւորուեցաւ:

Ո՞վ էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Երբորդ գարու առաջին կիսուն՝ Պարսկաստանը քաղաքական հանգրուանի մը վրան կը գտնուէր: Սասանեան հարստութեան հիմնադիրը Արտաշիր, յետ երկար ներքին պատերազմներու, յաջողած էր Պարթեւ Արշակունիներուն յաղթել և տիրել Պարսկական գահուն: Այդ միջոցին՝ Հայաստանի թագաւորն ալ Պար-

Թեւ Արշակունիներու հարստութեան տան պատկանող Խոսրովն էր, որ իր կարգին օգնած էր իր ազգականներուն՝ ընդդէմ Արտաշիւրի: Երբ այս վերջինը գահ բարձրացաւ՝ ամրապնդելու համար իր և իր սերունդին միահեծան տիրապետութիւնը՝ ինչպէս նաեւ առաւելապէս մղուած վրէժխնդրական ոգիէն, փորձեց զէնքի ուժով գոհացնել իր բռնատիրական ցանկութիւնները:

Սակայն Հայեր շատ լաւ դաս մը տուին ջարդ ու փշուր ընելով Պարսկական բանակը: Սոյն անփառունակ պարտութիւնը յաւիտենական թշնամութեան մը սկզբնապատճառը եղաւ:

Արտաշիւր զէնքով ստացած ամօթապարտութիւնը ուզեց քաւել դաւաճանութեամբ և Անակ անունով Պարթեւ իշխան մը կաշառելով համոզեց որպէս զի սպաննէ Հայոց թագաւորը: Անակ իրեն տխուր դերը իրագործեց, որսորդութեան մը միջոցին սպաննելով իրեն ազգականը, իսկ իր կարգին ինքն ալ ճաշակեց մահերուն դառնագոյնը. բնաջնջուեցաւ իր ընտանիքը. որմէ փոքրիկն Գրիգոր միայն փրկուեցաւ: Արտաշիւրի համար Հայաստանի տիրապետութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն էր այլեւս:

Շատ ժամանակ չէր անցած, Խոսրովի ընտանիքն ալ սրախողխող կ'ըլլար՝ որպէսզի իսպառ անհետանար Պարթեւներու սերունդը: Այլ սակայն պատուական անձնաւորութիւն մը կըրցաւ փրկել Տրդատն ու Խոսրովի դուստր թագաւորազունները:

Տրդատ և Գրիգոր մեծցան Յունահռովմէական կրթութեամբ: Առաջինը վարժուեցաւ պատերազմական արուեստին մէջ և ստացաւ քաջութեան համբաւ, իսկ վերջինը կրթուեցաւ քրիստոնէական ուսումներով և եղաւ վարժ գիւնապետ:

Յունահռովմ-Պարսկական կռիւները՝ որ անվերջանալի էին, վերսկսան ի խնդիր Տրդատի հօրենական իրաւունքին: Հայ նախարարներ իրենց երիտասարդ արքայազունի մէջ տեսան կորովի միապետի մը բոլոր յատկութիւնները՝ ինչպէս նաեւ իրենց փրկութիւնը: Որով թեւ ու թիկունք եղան Տրդատին և Հռովմէական լէգէոններու գործակցութեամբ յաղթանակը իրագործուեցաւ և Սասանեաններ ստիպուեցան հեռանալ Հայաստանէն:

Այս պատերազմներու միջոցին Գրիգոր Տրդատի դիւանական պաշտօնականներէն մին էր և աչքառու դիրք մը ունէր: Յաղթութեան վաղորդային սկսանքոհաբերութիւններ՝ իբր սկզբնաւորութիւն ընդհանուր խրախճանութեանց: Ամէն մարդ իր կարելին կ'ընէր պատիւ մը, դիրք մը ստանալու համար յաղթական թագաւորէն: Լուռ և անտարբեր էր միայն Գրիգորը: Առաջարկութիւններ և խնդրանքներ անլըսելի մնացին: Ան յամառեցաւ իր տեսակետին մէջ, կուռքերուն չի զոհեց և ոչ ալ ծաղկեպսակներով զարդարեց զանոնք:

Տրդատ իր բարկութեան թիրախը դարձուց զայն և անուր չարչարանքներով պատժեց, մանաւանդ երբ լսեց թէ՝ տիրասպան Անակի որդին է. կարծեց տեսնել Գրիգորի մէջ վերընծիւղած դաւադիր մը իր անձին ու իր նորակազմ պետութեան: Ուրով հրամայեց նետել զայն Խոր Վիրապի բանտը:

Գրիգոր իր երկարամեայ բանտարկութեան միջոցին գրեթէ մոռցուած էր: Թէ՛ ի՞նչպէս ապրեցաւ այդ մթին ու խոնաւ նկուղին մէջ անսուղ, գրեթէ առասպելական է: Իր բանտարկութեան վերջին օրերուն կը հանդիպէր Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը՝ ինչ որ պատճառ եղաւ Տրդատի հոգեկան խռովքին և խելակորոյս վիճակին:

Տրդատի քոյր Խոսրովի դուստր՝ որպէս արթուն և հեռատես մի կին, սրտի մորմոքումով հետեւած էր Քրիստոնէից դէմ եղած հալածանքին. մանաւանդ Հռիփսիմեանց նահատակութեան հետեւանքով իր եղբոր ենթարկուած հիւանդութիւնն ու նորահաստատ պետութեան մօտալուտ անկումն ու կործանումը՝ գըրեթէ անխուսափելի իրողութեան մը պէս կը պատկերանար իր աչքին: Իր կանացի հոգւոյն մէջ հետը հետէ տեղ բռնել սկսաւ քրիստոնէական սկզբունքներ, որոնք բացայայտ ճշմարտութիւններ էին, և որոնց համար զոհուած էին իր սեռին ամենաբնորոշ ներկայացուցիչները: Այս կարգի խորհուրդներ զինք Աստուծոյ մօտեցուցին, և ահա չուշացաւ տեսիլք. ան հնգիցս կրկնուեցաւ և որոշապէս ծանոյց Տրդատի և պետութեան փրկութեան միակ միջոցը: Ս. Գրիգոր իր տասնհինգամեայ արգելարանէն դուրս հանուեցաւ և իրեն աղօթքին զօրութեամբ բժշկուեցաւ Տրդատ: Տրդատ և իր պետական կազմը՝ նոյնհետայն ընդունեցին Քրիստոնէութիւնը՝ 301 թուին Քրիստոսի և ընդհանուրին հաւանութեամբ մեծ շքախումբով մը շրջեցին Ս. Գրիգորը կեսարիա՝ Ս. Ղեւոնդիոս հայրապետէն ընդունելու քահանայութեան օգնութիւնն ու հայրապետական իշխանութիւնը:

Մեր հայրեր ստիպուած էին գիմել Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցւոյ ներկայացուցչին՝ որովհետեւ Մեհրուժան հայրապետը վաղուց վախճանած էր, և տիրող հալածանքին հետեւանօք չէին կրցած ընտրութիւն ընել, որով հայրապետական աթոռը թափուր էր:

Պէտք է գիտնաք թէ մինչև Ե. դարու կիսուն՝ եկեղեցական միութիւնը խաթարուած չէր. ընդհանուր Քրիստոնէութիւնը մի հօտ և մի հովիւ էր. որով Հայոց համար Յոյն եկեղեցիէն ձեռնադրութիւն

ստանալը ոչ անպատեհութիւն էր և ոչ ալ անսովոր, և ոչ ալ նուիրապետութեան ճանաչում: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կեսարիայէ վերադարձին իր հետ բերաւ Ս. Յովհաննու-Մկրտչի և Ս. Աթանազիոսէի նշխարներէն մաս մը, և երբ Տարոնայ աստուածներուն մեհեանները իր հրամանաւ կործանեցան և քրիստոնէական տաճարը բարձրացաւ նոյն տեղին վրան, Յովհաննու նշխարները զետեղեց նորաչէն տաճարին մէջ, կոչելով զայն Ս. Կարապետ:

Նորընտիր հայրապետին Հայաստան մուտքը եղաւ խիստ փառայեղ: Տրդատ իր ամբողջ զինուորական և քաղաքական կազմով, հայ նախարարներ իրենց շողշողուն շքախումբերով եւ անհամար ժողովուրդ, մինչեւ սահմանադուխ ընդառաջելով, փառօք եւ պատուով ընդունեցին զայն եւ երբ Արածանիի եզերքն էին, մօտաւորապէս կէս միլիոն հոգիներ Ս. Մկրտութիւնը ընդունեցին:

Ս. Գրիգոր իրեն հետ բերած էր վարժ ու եփուն եկեղեցականներ. իր ցոյց տուած գիւրութեան հետեւանքով քուրմերու մեծամասնութիւնը սիրով փարեցան նոր կրօնին եւ անմիջապէս վարժուեցան Ս. Գրգորոց, եկեղեցական կարգաց. կանոնաց եւ արարողութեանց: Ասոնց գլխաւորն էր Աղբիանոս Մանազկերտցին, որուն սերունդէն հետագայ դարերուն մէջ Հայաստանի հայրապետական աթոռին վրան արժանապէս բազմողներ պիտի ըլլային:

Ս. Լուսաւորիչը իր տեսիլքին մէջ տեսած էր էջմիածնի Մայր տաճարին շինութեան վայրը: Որով իր առաջին գործը եղաւ Մայր տաճարին կառուցումը՝ օժանդակութեամբ Տրդատին եւ Տիկնանց Տիկին Աշխէնին:

Նոյնպէս շինուեցան Հռիփսիմեանց եւ Գայիան-

եանց վկայարանները՝ որոնց մէջ Ս. Հայրը իր ձեռքով ամփոփեց սրբուհեաց նշխարները:

Շատ ալ դիւրին չէր եղած Հայութեան ամբողջական դարձը Քրիստոնէութիւն: Քուրմերու ահագին բազմութիւն մը, զինեալ ժողովրդեան հետ ապրատամբեան դրօշ պարզած, դիմադրութիւն փորձեցին Երէզ աւանին մէջ, ուր էր ոսկիածին Անահիտը, սակայն զինուորական զօրութեան առջև ոչընչացան: Այսպէս, թագաւորն ու հայրապետը, ձեռք ձեռքի տուած, ջանք ի գործ դրին և լուսաւորեցին Հայաստան աշխարհը՝ Քրիստոսի անշէջ լոյսով:

Ս. Հայրն հաւատոյ, հոգւոց լուսաւորիչը, մօտաւորապէս 90 տարիքին մէջ վախճանեցաւ, ճգնելով Սեպուհ լեռան Մանեայ այրին մէջ:

ԺԴ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԱՆԳԻՐ ԵՐԶԱՆ

Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան պետական կրօն դառնալէն մինչեւ Գրոց Գիւտը, 103 տարուան ժամանակամիջոցը, վերագրեցինք անգիր երջան: Թէև այդ մասին մեր նախորդ դասին մէջ կարգ մը ծանօթութիւններ տուած էինք, սակայն օգտակար նկատեցինք անգամ մը եւս և քիչ մը աւելի ընդարձակ տեսութեամբ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել:

Հայաստան որպէս հարկատու երկիր բաժնուած էր Պարսկաստանի և Յունահռովմէական կայսրութեանց միջեւ: Միեւնոյն բաղդին ենթարկուած էր մեզի հարաւէն սահմանակից Ասորեստանն ալ. սակայն այս վերջինը ունէր իր պատմութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը որ պարսկականէն շատ հին էր եւ իր հնութեամբ կը հաւասարէր եգիպտական քաղաքակրթութեան:

Որոշ էր որ Ասորիները ունէին կատարելագործուած լեզու և գրականութիւն. այդ միջոցաւ թափանցած իրենց դրացի ազգերուն, եւ խորապէս ազդած էին անոնց կրօնական ըմբռնումին: Այս է պատճառը որ Հայոց մէջ իբր (մեհենական) կրօնական լեզու գործածական դարձած էր ասորերէնը:

Իբրեւ վաճառականական լեզու Հայեր կը գործածէին պարսկերէնն ու լատիներէնը: Յունարէնը դասական լեզու էր: Խօսակցութեան լեզուն էր հայե-

ըէնը բնականաբար իր գաւառաբարբառի խայտաբղէտ ձեւերուն տակ :

Լեզուի եւ գրականութեան այս անկեալ շրջանը տեւած է Հայոց Հայաստան մուտքէն մինչեւ Գրոց Գիւտը , մօտաւորապէս 1200 տարի :

Հայոց լուսաւորութեան շրջանին Ս . Գրիգորով սկսուած Աւետարանական գործը յուսահատեցուցիչ դժուարութեանց կը բաղխէր լեզուի եւ անգրականութեան պատճառաւ :

Եկեղեցական քարոզիչի մը համար անհրաժեշտ էր քանի մը լեզուներու տիրանալ , հասկնալ եւ հասկցընելու համար այն ամէն ճշմարտութիւնները , որուն ինք՝ պաշտօնեայ կարգուած էր : Տիրող հեթանոսական սովորութիւնները բառնալու միակ միջոցը ուսուցանելն էր , որ պէտք էր կատարուէր դպրոցով եւ քարոզութիւններով :

Հետեւաբար կազմուեցան ընթերցող , վերծանող եւ թարգմանիչ կոչուած դպրոցական դասեր , ծառայելու համար լոկ քրիստոնէական ուսուցումի գործին :

Անոնք ընդունելէ յետոյ եկեղեցական աստիճաններ՝ յատենի Ս . եկեղեցոյն կը կարգային ասորերէն եւ կամ յունարէն գրուած Ս . Գիրքերը եւ կը թարգմանէին հայերէնի : Մայրենի լեզուով գոց կը սորվէին շարականներ , մեղեդիներ , մասնաւորաբար սաղմոսներ եւ պաշտամունքի միջոցին փոխն ի փոխ կ'արտասանէին զանոնք :

Երգեցողութեանց կը մասնակցէին մանկուց եկեղեցւոյ կոչուած դպիրներ , որոնք միեւնոյն ժամանակ ընդօրինակիչներն էին Ս . Գրոց եւ սրբազան մատենաներու :

Այս շրջանին ժամերգութիւնք տեղի կ'ունենային շատ պարզ ձեւով մը : Սաղմոսերգութիւնը ժամերգու-

թեան գլխաւոր մասը կը կազմէր : Իսկ Ս . Պատարագը կը կատարուէր բաղաձայն եւ առանց շողշողուն զգեստներու : Այսքան պարզ էր նախնական եկեղեցին :

Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի մահէն վերջ իրեն յաջորդեցին իր երկու զաւակները՝ Թոռն ու Թոռան Թոռը , եւ անոր զաւակը :

Պէտք է գիտնաք որ քրիստոնէական եկեղեցւոյ առաքեալներն ու նախկին հայրապետներ մեծաւ մասամբ ամուսնացած՝ տուն տեղ կազմած ընտանեաց տէր մարդիկ էին : Ուրեմն յայտ է թէ՛ ամուսնութիւնը ոեւէ կերպով չի մնասեր քրիստոնէական ոգւոյն :

Ս . Արիստակէս , եղբայրը՝ Ս . Վրթանէս եւ իր զաւակը Ս . Յուսիկ՝ արժանաւոր յաջորդներ եղան իրենց հօր եւ հաւուհի : Սոյն հայրապետներու օրով՝ Քրիստոնէութիւնը բառին բովանդակ առումով չէր արմատացած Հայաստանի մէջ : Հայ նախարարներէն շատեր որոշ կերպով չէին հաշտուած նորագոյն սկզբունքներու հետ : Թէեւ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դարձած էր , թէեւ Տրդատ Թագաւոր քանի ողջ էր , զինու զօրութեամբ խելքի կը բերէր ըմբոստ նախարարները՝ սակայն անոր ալ մահէն վերջ լայն ասպարէզ գտան քուրմերն ու իրենց հետեւողները եւ սկսան խլրտիլ : Նոյնիսկ ասոնց թելադրութեամբ՝ Հայոց Թագուհին , երկու հազարէ աւելի լեռնաբնակ Սասունցիներէ եւ քուրմերէ բաղկացած ասպատակ մը զրկեց Մշոյ Ս . Կարապետ եկեղեցւոյն (Խնանկեան վանք) վրայ , սպաննելու համար Ս . Վրթանէս հայրապետը որ օրուան պատարագիչն էր : Յարձակող լեռնցիներ ըմբռնուած աներեւոյթ զօրութենէ մը՝ չի կրցան իրենց վատ խորհուրդը գործադրել եւ մեղայի գալով թողութիւն խնդրեցին Ս . հայրապետէն

և անոր աղօթքով բժշկուեցան, և ապա մկրտուելով ընդունեցին Քրիստոնէութիւնը:

Ս. Յուսիկ եղբւրական վախճան մը շէնեցաւ, բրա-
ծեծ ըլլալով նահատակուեցաւ իր աներհօր և կամ
աներորդուն՝ Հայոց թագաւոր Տիրանի ձեռքով, ու
ըովհետեւ հակառակած էր Յուլիանոս ուրացողի պատ-
կերը կախել տալու եկեղեցիէն ներս:

Ս. Լուսաւորչի որդւոց և թոռանց առաքինի
կենցաղը, որ հաւասար է մարտիրոսութեան, անջըն-
ջելի կերպով քանդակուած է Հայ բարեպաշտ ժողո-
վըրդեան սրտին մէջ: Հայաստանեայց եկեղեցին դա-
սած է զանոնք սրբոց շարքին և անոնց անունները
կը յիշատակէ Ս. Պատարագին, առաքելոց և եկեղեց-
ւոյ սուրբերու հետ միասին:

ԺԵ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԳՐՈՅ ԳՐԻՏԸ

Մեր անցեալ դասին մէջ ամփոփ կերպով տուինք
աճգիր շրջանի տարապարհակ աշխատանքը, զոր տա-
րին առաջին և երկրորդ Լուսաւորիչներու յաջորդ-
ները՝ ի խնդիր Հայոց Քրիստոնէութեան դարձին:

Անձնուէր հովիւներ, անձնուիրութեան գերազոյն
թափով մը հազիւ թէ կարողացած էին Քրիստոնէու-
թեան սերմեր ցանել արգասաբեր հողերու վրայ, ու
րոնք թէեւ առատացած էին՝ սակայն առաջադրուած
նպատակը — ճշմարիտ հաւատքին իւրացու մը ամե-
նուստ — տակաւին շատ հեռու էր իրականութիւն
մը ըլլալէ:

Վերահաս ընդհանուր հալածանք մը շուտով ար-
մատախիլ պիտի ընէր նոր հաւատքը, որ տակաւին
թարս ու ազագուն՝ ամէն հովէ կը տարուբերէր:

Այս խախտու կացութեան վերջնական հիմնաւո-
րումն ու ամրացումը, մտքի զարգացումով միայն
կարելի կը գառնար: Առանց գիտակցութեան առնուած
ամէն մի քայլ՝ առանց լոյսի անձանօթ վայրերու մէջ
մոլորածի մը խարխափումին կը նմանի, միշտ են-
թակայ վտանգի և անկումի:

Այս իրողութիւնը թէեւ ամէնուն ծանօթ, սա-
կայն ոչ ոք է այնքան խորապէս ըմբռնուած, և բացի
Մեսրոպէ՝ ոչ ոք կրցած էր տեսնել այն լուսաւոր ա-
պագան, որը վերապահուած էր Քրիստոնէութեան՝

Հայաստան աշխարհի մէջ, եթէ միայն Հայը ունենար իրեն սեփական գիրն ու գրականութիւնը:

Այն խորունկ վիհը՝ որ նախկին քաղաքական պաշտօնեայի մը խորաթափանց մտքին առջեւ կը պարզուէր իր ամէն կողմերով, այնքան անարկու ու դժոխմբեր, որուն առջեւ տատամարիլն ու երկմտիլը, հաւասար պիտի ըլլար աններելի արարքի մը: Պէտք էր լիւրջիւ Հայ ժողովուրդը՝ երբ անոր քաղաքական կեանքը իր մայրամուտին կը մօտենար: Անոր ազգային միութիւնը պէտք էր կապել քրիստոնէական հաւատքին իր Ազգային եկեղեցիին միջոցաւ, որպէսզի ան չնչէր ու վերանար նոր կեանքին անապակ ոլորտներուն մէջ: Պահպանել ցեղին գոյութիւնը քրիստոնէական հաւատքին արմատացումով: Ահա ասոնք էին այն խորհուրդները որոնք ծագեցան և մարմին առին Տարոնայ Հացեկաց գիւղացի Մեսրոպ Մաշթոցի մտքին մէջ՝ այնքան լուսաւոր և իրական, որ ոչ մէկ կասկած կը թողուր իր վերջնական յաջողութեան համար:

Ինչպէս ակնարկեցինք վերեւ՝ Մեսրոպ քաղաքական պաշտօնեայ մըն էր իր աշխարհականութեան միջոցին:

Ծնած էր Տարոնայ (Մուշ) Հացիկ գիւղին մէջ՝ զաւակն էր Վարդան անունով մէկու մը: Որոշապէս կարելի է հետեւցնել թէ Մեսրոպ կը պատկանէր Մամիկոնեան ցեղին, և իր հայրը աննշան մէկը չէր ի հարկէ որ կրցաւ իր տղուն տալ այդքան բարձր զարգացում և դաստիարակութիւն սրտի և հոգւոյ որ, Մեսրոպ Մաշթոց իր ունեցած ձիրքերով բարձրացաւ արքունի քարտուղարի պաշտօնին և արժանացաւ Վռամշապուհ թագաւորին անվերապահ գնահատման: Արդարեւ երբ սա իր պաշտօնէն հրաժարած՝ եկեղեցականութիւնը ընդունեց, Վռամշապուհ դժուարացաւ

գտնելու այնպիսի մէկը որ կարողանար իր հմտութեամբ և ձեռնհասութեամբ լեցնել Մեսրոպի թողած պարապը:

Մեսրոպ՝ վարդապետ ձեռնադրուելէ վերջ իրեն գործունէութեան վայր ընտրեց Սիւնեաց աշխարհի Գողթն գաւառը: Հոգ էր որ մօտէն շփում ունեցաւ ժողովուրդի լայն խաւերուն հետ և ճաշակեց իր ամուշ աշխատանքին դառն պտուղը: Յետ երկար տարիներու ճգնաջան աշխատութեան, ոչինչ կրցած էր արտագրել: Ինք քաջ լեզուագէտ էր. իր ասորագիտութիւնը, իբր ընթերցող թարգմանող և վերծանող կարողութիւնները, իր հիւրեղ ու գրաւիչ պեքնախօսութիւնը, իսպառ անբաւական եղան իր սրբազան պաշտօնին լիակատար գոհացում տալու: Հետեւաբար թողուց իր գործը. իր աշխատութեան դժուարութիւններն ու գործին յաջողութեան պայմանները բացատրելու համար գիմեց Լուսաւորչայ սերունդին վերջին ներկայացուցչին՝ Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետին, որ իր ազնուական ծագումով, մտքի ընդարձակ ծանօթութեամբ, քաղաքական կեանքի փորձառու ճկունութեամբ, և մանաւանդ աննման հեղինակաւորութեամբ պատկառազօր անձնաւորութիւն մըն էր և տիրապետող դիրք մը կը վայելէր:

Եկեղեցւոյ և ազգին սիրովը վառուած այս ամուլը՝ սրտակցի և գործակցի այնպիսի անքակտելի կապով մը իրարու միացան՝ որ առանց այս գործակցութեան անկարելի էր ի գլուխ հանել Գրոց Գիւտի նման ազգային վերածնութիւնը բաղդորոշող պատմական թրւական մը:

Իրենց նպատակին իրագործման համար գիմեցին Վռամշապուհին և նոյնհետայն ապահովեցին անոր պաշտպանութիւնն ու գործակցութիւնը: Թագաւորին

հրամանով Վահրիճ անունով ականաւոր մտաւորական իշխան մը Միջագետք՝ Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսին մօտ զրկուեցաւ, իմացուած ըլլալով որ յիշեալին մօտ կը գտնուին հին նշանագրեր: Այլ աւա՞ղ, սոյն տառերը անբաւական էին Հայ-լեզուի առողջանութեան համար, որով քանի մը ամիսներ ի զուր և ապարհ գիւն փորձերէ վերջ լքեցին:

Մեծն Մեսրոպ, որուն անունը ամէն Հայ օրհնութեամբ պէտք է արտասանէ, ինք անձամբ ճա՛րայ ինկաւ դէպի Միջագետք և մի առ մի գիւմեց եգեսիոյ Պղատոն ճարտասանին և Բաբելաս եպիսկոպոսին: Անկէ անցաւ Ամիգ (Տիարպէքիւր) Ակակիոս եպիսկոպոսին, Սամուսատ՝ Հռուփանոս գիտնականին և ամէնուն հետ գաղափարի փոխանակութիւններ ունեցաւ. ամիսներ շարունակ տառեր գծեց ու բազդատեց, չափեց ու ձեւեց, բարձրաձայն առողջանութեամբ հեգեց ու արտասանեց, և սակայն բոլոր փորձերն ալ ապարդիւն մնացին:

Այս անվհատ մարդը՝ որ երբէք չէր դադրած աղօթելէ՝ առաւել եւս անձնատուր եղաւ աղօթքի, որ ինքնամոռացութեան աստիճանին հասցուց: Եւ ո՞վ անիմանալի և անըմբռնելի զօրութիւն, Մեսրոպի մտքին առջեւ պայծառօրէն պատկերացան երեսունը-վեց հատ տառեր՝ այնպիսի վիճակի մը մէջ որ Երանելին ոչ ի բուն երազ եր եւ ոչ յարթութեան տեսիլք կը տեսնէր:

Մեսրոպ անմիջապէս նկարեց իր մտքին պատկերացումը և զանոնք ներկայացուց Հռուփանոսին որ անոնց նուրբ ձեւեր տուաւ: Եւ նախ Ասորերէնի վրայէն իբր փորձ թարգմանեց Առակաց Գիրքը և անձամբ համոզուելէ յետոյ թէ գիւտը անթերի է, Հաստատան վերագարծաւ:

ԺԶ. Գ Ա Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Որոշ է թէ ամէն վարդապետութիւն, կրօնական, գիտական և կամ քաղաքական, կ'ունենայ իրեն թեր ու դէմ խօսողները: Խորհելու կարողութիւնը՝ մանաւանդ մշակուած մտքի տէր անձերու մօտ ի յայտ կուգայ տրամաբանելու այնպիսի ձեւով մը որ ունկընդիրը՝ երբ մանաւանդ միջակ դաստիարակութեան կամ անուս դասակարգի պատկանի, իսկոյն զինաթափ կ'ըլլայ իր տեսակէտներէն և իրաւունքը կուտայ անոր որ այնքան պերճախօսութեամբ պաշտպանած էր իր թեզը:

Կարծիքի տարբերութիւնը ամէն մարդու իրաւունքն է. երբ զայն պաշտպանելու համար բիրտ ուժը, կամ նենգ դաւը միջոց չէ ընտրուած, ինչպէս նաեւ հեզնանքն ու նախատինքը ենթակային անձին, ընտանեկան բարոյականին չեն ուղղուած, անխոստովանելի արարքներով գիմացինը ստրկացնելու և բարօրապէս մահացնելու ստորնաքարչ և եպերելի միջոցներ չեն որդեգրուած, այս սահմաններէն դուրս, ամէն անձ պատշաճութեան սահմանին մէջ կրնայ իր տեսակէտը պաշտպանել խօսքով և գիրով, այսինքն թերթերով և բեմով:

Իսկապէս զարգացած մարդը՝ իր լսած և կարգացածներուն վրայ կը խորհրդածէ և միտք կը յոգնեցնէ, իրերը՝ զէպքերն ու զէմքերը իրարմէ զանա-

զանեղէ վերջ, որոշման մը կը յանգի: Մեր այս խօսքերը ի հարկէ չեն պատկանիր դպրոցական տղոց, ուրոնց խորհրդածելու և տրամաբանելու կարողութիւնը ինքնին դեռահաս է՝ եթէ ոչ խակ:

Ամենքէն ընդունուած վարդապետութեան կամ վարկածի մը դէմ հակաճառելը՝ դժբաղդաբար շատ անգամ եսամոլութեան հետեւանք է, ինչ որ մտային անհաւասարակչիւ վիճակի մը գոյութեան ապացոյցը կը կազմէ:

Չմարսուած կամ չընդունուած ճշմարտութեան մը հակափաստելու համար՝ յամառութիւնը յանձնարարելի ձեւ մը չէ երբէ՛ք:

Այս պարզ տեսութենէ վերջ կուգանք մեր դասին:

Մենք մեր դասերէն միոյն մէջ ըսինք թէ՝ քրիստոնէական կրօնը գիտական միջոցներով չի բացատրուիր: Ամէն մարդ ազատ է իր հաւատքը սահմանաւորելու մէջ, և սակայն ոչ ոք ազատ է Աստուածային անխմանալի խորհուրդները պարզաբանել ճգնելու, պիտակաւոր բացատրութիւններ կազմելու և ըստ այնմ հրապարակը աղմկելու:

Տխուր դերակատարներ են անոնք և արդահատելի մտքեր, որոնք իրենք իրենց բանգէտի հովեր տալով իմաստակներու անելին մէջ կ'ընկուզին ու կը կորսուին:

Ասիկա դաստիարակութեան և քաղաքավարութեան պակասն է որ շատ անգամ կը տեսնուի ընտանեկան կամ ընկերական հաւաքոյթներու մէջ, այնքան անճաշ ու անզէպ, որ ունկնդիրները մտազարի մը գիմացը գտնուած ըլլալու զարչանքը կ'ուենան:

Երբ Քրիստոսի եկեղեցին մի և ընդհանրական էր, գտնուեցան ականաւոր մարդիկ որ ուզեցին Քրիստոսի ծնունդին, Անոր Աստուծային եւ մարդկային

բնութեան, Ս. Հոգւոյն Աստուածութեան, մէկ խօսքով Ս. Երրորդութեան վրայ այդ կարգի բացատրութիւններ տալ և ըստ այնմ ալ սորվեցնել ու գրել, որ բուրովին հակոտնեայ էին Ս. Աւետարանի վարդապետութեան, և որոնց տարածումը Քրիստոնեայ մարդկութիւնը մինչեւ անկրօնութեան կրնար տանիլ:

Մեր նպատակէն բոլորովին դուրս է հոս կրկնել անոնց վարդապետական բացատրութիւնները և դաւանաբանական տեսութիւններով խճողել մեր դասը:

Եկեղեցական բառով հերետիկոս (հերձուածող) են անոնք, որ նոր վարդապետութիւն մը կը սորվեցնեն Քրիստոսի վրայով: Անոնց մոլորութիւնը ազանդ և հետեւողները ազանդաւոր կը կոչուին:

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ միութեան թուականը մինչեւ 451-ին հասած է: Մինչեւ այդ թուականը պաշտօնական համոզումն ու հաւատքը միեւնոյն սահմանը ունեցած էին: Հաւատքի սահմանաւորումը՝ այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդին բացառութեամբ երեք Տիեզերական Ժողովներով որոշուած և հրատարակուած էր: Այս Ժողովներուն առիթ տուող հարցերը մեր վերոգրեալ մատնանշումները եղան:

Որով, ընդհանուր Քրիստոնեայ եկեղեցւոյ հայրապետներ՝ 318 հոգի, նախ Նիկիոյ մէջ 325-ին հաւաքուեցան և նզովեցին Արիոսը: 381-ին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 200 հայրապետներ երկրորդ անգամ ըլլալով Ժողով գումարեցին և նզովեցին Մակեդոնը: 431-ին 150 հայրապետներ Եփեսոս հաւաքուեցան և նզովեցին Նեստորը:

Այս երեք անձերն ալ կը պատկանէին Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցւոյ և իրենց ունեցած հմտութեամբ և անձնական արժանիքներով բարձրացած էին Պոլսոյ Պատրիարքութեան որ ամենաբարձր եկեղեցական աս-

տիճան է Յոյն կղերին համար։ Սակայն իրենց աստուածաբանական տեսութիւններն և առ այդ ունեցած յամառութիւններն՝ և մանաւանդ զայն ուսուցանելու մէջ ցոյց տուած փութկոտութիւններն և արտակարգ ջանքերն՝ առիթ ընծայեցին ամենուստ բողոքներու և դառն գանգատներու, որով եկեղեցական հարք զօրացած Պոլսոյ կայսերաց քաղաքական ուժով, գումարեցին վերոյիշեալ Տիեզերական Ժողովները, նշովեցին Արիոս, Մակեդոն և Նեստորը, զրկելով զանոնք հայրապետական իշխանութենէն, եկեղեցական կարգէն և բանտարկեցին։

Այս ժողովներէն առաջինին՝ այսինքն Նիկիոյ ժողովին մասնակցեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կրտսեր որդին Ս. Արիստակէս. իբրեւ փոխանորդ իր հօր, որ տկարութեան և ծերութեան պատճառաւ չէր կրցած երթալ։ Ժողովը կազմեց — հանգանակ հաւատոյ — քրիստոնէական հաւատալիքներու հաւաքածոն՝ պատշաճ բացատրութեամբ բանաձեւուած, և յանձնեց հոգ գտնուող բոլոր հայրերուն իբրեւ վերջնական եզր հաւատալեաց, որպէս զի ոչ ոք կարենայ անկէ դուրս ելնել։

Այս է մեր ամենօրեայ եկեղեցւոյ մէջ կարգացած Հաւատամքը, որուն վրայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աւելցուց «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» մաղթանքը։

Պոլսոյ և Եփեսոսի ժողովները առաջինին կրկնութիւնները եղան։

Թէեւ Հայեր այս ժողովներուն չի կրցան ներկայ ըլլալ, սակայն առանց առարկութեան ընդունեցին տրուած վճիռները։ Հետեւաբար Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունած եղաւ միայն Երեք Տիեզերական Ժողովներ։

Ընդհանուր եկեղեցւոյ պառակտման պատճառը

եղաւ Քաղկեդոնի (Գատըքէօյ) ժողովը։ Անտիօք. Պոլիս և Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութիւնները իրար ինկած էին մեծութեան՝ առաջնութեան պատիւը իրենց սեփականացնելու համար։

Աղեքսանդրիոյ նշանաւոր հայրապետներէն Աթանաս և Կիւրեղ նախորդ ժողովներուն մէջ յաղթանակներ տարած և իրենց անձին հմայքովը փայլեցուցած էին իրենց աթոռը։ Այս բանը դիւր չէր եկած միւս աթոռներուն և ահա սկսաւ խուլ պայքարը։

Փլաբիանոս Պոլսոյ պատրիարքը ժողովով մը նշովեց ու գատապարտեց Եւտիքէս անուն անուանի եօթանասնամեայ վանահայրը՝ որովհետեւ այս մարդը Քրիստոսի մարմնոյն երկնային ծագում կուտար, որով Քրիստոսի մէջ մարդկային բնութիւնը կը ջնջուէր։

Ասոր հակառակ ըլլալով, Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոս հայրապետը իր կարգին Եփեսոսի մէջ ժողով մը գումարելով կրկին նշովեց Նեստորն ու Փլաբիանոսը։

Հռովմայ հայրապետը Լեւոն առաջին, իր կարգին համոզեց Պոլսոյ Մարկիանոս կայսրը և վերջապէս ժողովը գումարուեցաւ Քաղկեդոնի մէջ 451-ին, ուր Տումար Լեւոնի անուն գրութեան պարունակութիւնը թէեւ բռնութեամբ ընդունուեցաւ, սակայն Պոլսոյ Պատրիարքութեան ալ՝ մէկալ աթոռներուն վրայ գերադաս աստիճան մը չնորհուեցաւ։ Լեւոն պապ՝ բողոքելով մերժեց եղած կարգադրութիւնը և տրուած վճիռը չճանչցաւ։

Այս միջոցին Հայեր կենաց և մահու կռիւը կը մղէին։ Վարդանանց պատերազմը արեւելքի մէջ Քրիստոնէութեան բաղդը որոշելու բնոյթն ունէր։ Հայեր բոլորովին անտեղեակ Պոլսոյ անցուղարձերէն՝ ամէն գնով դիմադրել փորձեցին Պարսկական և Վասակեան միացեալ զօրութեան՝ և որուն հետեւանօք թէեւ Քրիս-

տոնէութեան գաղափարը յաղթանակեց, այլ սակայն Հայաստան դարձաւ աւեր աւերակ:

Ժողով գումարողներ իրարու միջև պառակտած սկսան զիրար նզովել, որմէ առաջ եկաւ եկեղեցւոյ երկու գլխաւոր բաժանումները, Կաթողիկոսիւն և Օրթոքսոֆունիւն:

Հետագայ դարերուն, ինչպէս խօսած էինք, Հայեր նախ Յունական և ապա Լատինական եկեղեցիներէն եկեղեցական միութեան առաջարկներ ընդունեցին, սակայն մեր հայրեր նախապատիւ համարեցին իրենց անկախութիւնը պահել, յենլով նախկին երեք տիեզերական ժողովներու որոշման: Սոյն մերժումը թէեւ մեզի համար շատ սուղի նստաւ, սակայն Պոլսոյ կայսրութիւնն ալ կորսնցւեց ասիական բարբարոս ազգերու թումբը եղող Հայաստանը: Ինչ որ իր վերջնական կործանումը իր իսկ ձեռքովը պատրաստած եղաւ:

ԺԷ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամէն ժողովուրդ իր մէջ կը սնուցանէ արմատացած կրօնական հաւատալիքներ, որոնք ընտանեկան սովորութեանց՝ բարքերու և նախապաշարումներու հետ սերտօրէն լծորդուած են:

Անոնք որ՝ նոր ճշմարտութիւն մը կը քարոզեն և կամ նոր լոյս մը կ'ուզեն սփռել գարեբու խաւարին մէջ՝ խորասուզուած անհեթեթեանց վրայ, պարտին չափել ու կշռել իրենց առնելիք քայլին հետեւանքը՝ խուսափելու համար խուժանին կատաղութեանէն՝ որ նման պարագաներու մէջ հրաբուզի նման կը բորբոքի, և իր գիւրավառ ու մոլեղնած լաւաներով կարող է վայրկենաբար անսահման աւերներ գործելու: Կրօնի գաղափարը և պաշտամունքի կազմակերպութիւնը որուն վրայ խօսած էինք Բ. դասին մէջ եւ ըսած՝ այնքան հին է որքան մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութիւնը: Ուրեմն գիտակից մարդիկ միայն կրնան չափել մեծութիւնը այն հիթ-րային՝ որ կը պառկի բարբարոս եւ թերակիրթ ժողովրդոց մտայնութեան մէջ:

Հրեաներ իբր Աստուածապաշտ՝ իսկ հին Հռովմայեցիներ և Յոյներ որպէս զարգացած ժողովուրդներ՝ անմարսելի գտան Յիսուսի Աւետարանին պարունակութիւնը:

Յիսուսի Աստուածութեան խոհուրդը, սիրոյ եւ եղբայրութեան՝ արանց եւ կանանց հաւասարութեան,

մեղաց թողութեան եւ երկնից արքայութեան պատգամները, մանաւանդ հնոյն փնացումը, մարդկային կեանքադին եւ հոգեկան կեանքին վերիվայր եղումը եւ անոնց կառչուած արողներու, դիրքերու եւ հարսուրթեանց կործանումը՝ սարսափելի հեռապատկեր մը ցցեցին այնքան որոշ գիծերով, որուն դէմ անտարբեր մնալ, չզինուիլ ու չպայքարիլ պարզապէս ապշութիւն մը պիտի ըլլար:

Ուրեմն պայքարը ընդմէջ Քրիստոնէութեան եւ Մովսիսականութեան՝ ինչպէս նաեւ Քրիստոնէութեան եւ Կռապաշտութեան՝ խօսքէն անմիջապէս փոխադրուեցաւ գործի եւ տկարը ենթարկուեցաւ անօրինակ յարձակման:

Ստոյգ է որ Նախավկայ Ստեփաննոսէ սկսեալ Քրիստոսի համար բոլոր նահատակուածներ, իրենց համար վիճակուած մարտիրոսական կեանքին վրայ խորապէս գիտակ էին: Եւ հոս է որ անոնց թափած արիւնը իրապէս կ'արժէքաւորի եւ իրենք կը սրբանան ապրող Քրիստոնեութեան համար:

Անոնք որ իրենց մարտիրոսական կեանքով վկաներն եղան յաւիտենական ճշմարտութեան եւ սիրոյ — ուր Աստուածորդւոյն մարդեղութեամբ եւ յարութեամբ յայտնագործուեցաւ — իրենց մաքրամաքուր արիւնով ուղեկցին Քրիստոսի եկեղեցին որ հրաշալիօրէն աճեցաւ եւ ուճացաւ:

Ամէն ճշմարտութիւն փաստով եւ վկայով կը հաստատուի. Քրիստոսի Եկեղեցւոյն, մասնաւորաբար մէր ազգային եկեղեցական պատմութեան այն զարհուրելի էջերը, որոնք ճակատագրական շարայարումով մը կարծես զիրար լրացնող օղակներ են, հիւսուած եւ ընդելուզուած եղեռնադրուագներով՝ մին քան զմիւսը քստմեցուցիչ, վկայութիւններն են ճշմարտութեան:

Առանց այս վկայութեանց, ըսել կ'ուզեմ մարտիրոսութեանց Քրիստոնէութիւնը՝ իր սաղմին մէջ արդէն իսկ խեղդուած եւ ոչնչացած պիտի ըլլար: Այսքան բացատրութիւն մը բաւ համարելով աշխատինք յիշելու Հայ Մարտիրոսագրութեան ամենէն աղետարչ եւ նշանաւոր եղելութիւններէն մի քանին:

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն Հայաստանի Ա. Լուսաւորիչ Թագէոս Առաքեալ, Սանդուխտ Կոյս, — Սանատրուկ թագաւորին աղջիկը — եւ բազմաթիւ հաւատացեալներ՝ 4000-է աւելի, մարտիրոսացան Հայաստանի մէջ՝ Հայոց թագաւորին հրամանով:

Մարտիրոսաց երկրորդ խումբին գլխաւորն է՝ Բարթողիմէոս Առաքեալ որ ժամանակակից է Թագէոսի քարոզութեան: Ս. Առաքեալին հետ նահատակուեցան Սանատրուկի քոյրը՝ Իշխանուհի Ոգուհին, Ադգէ եւ պիսկոպոս եւ ուրիշներ:

Երրորդ խումբ, Ոսկի քահանայ իր չորս ընկերներով եւ Սուքիասեանք: Առաջինները Յունահռովմէական դեսպաններ՝ իսկ վերջինները ազգով Ալանք, Սաթենիկ թագուհին ազգական՝ պալատականներ էին, որոնք Ս. Բարթողիմէոսի քարոզութեամբ քրիստոնէացան Ծաղկէոյ եւ Սուկաւէտ լեռներուն մէջ երկար տարիներ ճգնելէ վերջ մարտիրոսութեամբ կնքեցին իրենց կեանքը:

Ասոնց ժամանակակից է Արարատեան վկաներ կոչուած 30,000ներ, որոնք Յունահռովմէական բանակ մըն էին: Ասոնք Քրիստոնէութիւնը ընդունելէ վերջ զինաթափ եղան, զիրենք կարգի բերելու համար զրկուած զինուորականներէն հազար հոգի եւս քրիստոնէութիւնը ընդունեցին, որով ամէնը մէկանց նահատակուեցան:

Նահատակութեանց այս շարքը կը փակուի Հռիփսիմեանց կոյսերով: Ասոնք բազմաթիւ կոյսեր էին հալածական, ապաստանած Հայաստանի անմատոյց լեռներուն մէջ: Իրենց ազգութիւնը ճշգրիտ համար տրուած բացատրութիւնները հակասական են: Ըստ ոմանց Հռովմէն փախած, ուրիշներ Պոլսոյ կողմերէն և կամ Կեսարիոյ վանքերէն խոյս տուած կը նշանակեն: Ամէն պալազայի տակ Հայեր չէին, և կը կարծուի թէ մէջերնին արքայազուն իշխանուհիներ եւս գտնուած ըլլան:

Գեղանին Հռիփսիմէի համբաւը շուտով տարածուեցաւ ամէնուրեք և հասաւ Հայոց թագաւորին աւանջը:

Տրդատ թագաւորը՝ թէեւ յիսուն տարեկանի մօտ մարդ մը՝ ցանկացաւ Հռիփսիմէին և կնութեան առաջարկ ըրաւ:

Հոս է որ կ'սկսի պայքարը անասնական տուփի և սրբամաքուր կուսութեան: Ոչ մէկ միջոց կրցաւ յաղթանակել Հռիփսիմէի կուսութեան ուխտին: Անիկա յայտարարեց թէ ինք Քրիստոսի հարսնացած է, և ուրիշ փեսայ չի ճանչնար:

Գայիանէն որ ղեկավարն էր կուսանաց խումբին, փորձառու և տարիքոտ աղջիկ մը, պահապան հրեշտակի մը պէս չդադրեցաւ Հռիփսիմէն քաջալերելէ:

Տրդատ իր ողորական խօսքերուն և շացուցիչ խոստմունքներուն ապարդիւն ըլլալը տեսնելէ վերջ, ուզեց բռնութեան դիմել և ահա տկարակազմ Հռիփսիմէն զօրացած Ս. Հոգիով արգելեց այն պիղծ ձեռքերը որ համարձակած էին իրեն մօտենալ, և բուռն սաստկութեամբ մը ինքզինքը դուրս նետեց պալատէն:

Նոյնհետայն դահիճները պաշարեցին կոյսերուն

ապաստանարանը որ Վաղարշապատի այգիներուն մէջ հնձան մըն էր:

Երեսունը երեք կոյսեր իրարու ետեւէ նահատակուեցան, որ մը վերջ Գայիանէն եւս երեք ընկերներով արժանացաւ մարտիրոսական փառքին, որով նահատակաց թիւը երեսունը եօթի բարձրացաւ. մնացեալները փախան:

ԺԸ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Տղաքս, դուք շատ անգամ լսած էք Վարդանանց Պատերազմի մասին, և նոյնիսկ իբր տրամ ներկայացուցած զայն՝ ձեր դպրոցական հանգէսներուն մէջ:

Դուք շատ լաւ գիտէք թէ՝ Հայ ժողովուրդէն վաթսուն վեց հազար մարդիկներ հաւաքուեցան Աւարայր կոչուած գիւղին դաշտը, Տղմուտ գետին եզերքը:

Սոյն համախմբումը թագաւորական հրամանով մը չէր եղած, այլ հայ եկեղեցական դասուն հրաւէրով՝ որուն գլուխը կը կենար Ղեւոնդ Երեց անունով Հայ Քահանայ մը:

Կամաւորներու այս բանակը, գիշերը մինչեւ լոյս առաւօտ հսկելէ և ապաշխարելէ վերջ, արշալոյսին հաղորդուեցան Քրիստոսի կենարար մարմնոյն և արեան:

Պատերազմը որ տեղի պիտի ունենար Պարսիկ և Հայ գունդերու միջեւ, իբր ոյժ անհամեմատական էր: Նախ Պարսիկները թուով Հայոց կրկնապատիկն էին, երկրորդ անոնք լաւ զինուած, մարզուած և հրամանի ենթակայ կարգապահ զինուորներ էին: Ունէին այրուծի, աշտարակուած փիղեր, որոնք անխոցելի էին: Այսպէս սպառազինուած հսկայ բանակին զիմաց կը գտնուէր կամաւորներու բազմութիւն մը, ծերեր, պատանիներ և նոյնիսկ կիներ ալ:

Աւարայրի ճակատամարտը

Առտուն կանուխ Հայեր անցան գետը և յարձակեցան Պարսից վրայ: Չմոռնանք ըսելու որ պարսկական բանակին մէջն էր Հայաստանի մարզպան Սիւնեաց տէր Վասակ իշխանը՝ լաւագոյն հայկական գունդով մը: Վարդանի ուխտապահ ընկերներէն մաս մը շատ չանցած անցան թշնամեաց կողմը, հակառակ ագոր պատերազմը շարունակուեցաւ ամենայն կատաղութեամբ:

Հայոց սպարապետը իր ճերմակ նժոյգով փայլակի մը ուժգնութեամբ կը հասնէր հոն ուր տկարացում մը կը նշմարէր: Այլ աւա՛ղ, նենգ թշնամին օգտուեցաւ իր թուական առաւելութենէն, իր նախօրօք կեդրոնացուցած ընտրելագոյն աղեղնաձիգները նետահար ըրին Հայոց անզուգական սպարապետը: Եւ երբ օրը կը տարածամէր՝ Վարդանն ալ իր հոգին կ'աւանդէր:

Այն օրը՝ Վարդանին հետ միասին ինկան ինը իշխաններ իրենց զինուորներով. ընդամէնը 285 հոգի. իսկ հետեւեալ քանի մը օրերուն մէջ 751 եւս. որով նահատակներու թիւը բարձրացաւ 1036ի: Իսկ պարսկական կորուստը 4000էն աւելի էր:

Հետեւեալ օրն իսկ Պարսիկ զինուորական իշխանութիւնք ձեռնարկեցին զսպողական միջոցներու. ուրով աստ ու անդ ապաստանած հայկական ոյժեր բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ ձերբակալուեցան և ամբողջովին խողխողուեցան: Մի միայն ողջ թողուեցան Ս. Ղեւոնդեանք, և շղթայակապ Տիզբոն տարուեցան: Ասոնց ընկերացաւ 31 Հայ նախարարներու խումբ մը՝ նոյնպէս շղթայուած: Հոն Յազկերտին հրամանաւ կազմուեցաւ դատաստանական ատեան մը նախագահութեամբ Դենպետ (ամենամեծ կրօնապետ) Միհրնեսրէհի և յետ երկար և մանրակրկիտ հարցաքննութեան յայտնուեցաւ որ՝

Ա. Վասակ մէկ կողմէ Հայ նախարարներուն հետ ուխտած է հաւատարիմ մնալ Քսիստոնէական կրօնին՝ իսկ միւս կողմէ խօսքած է Պարսից թագաւորը՝ ըսելով և գրելով թէ՝ Հայերը պատրաստ են ընդունելու իրենց դէնը:

Բ. Թէ՛ իր այս երկդիմի և խաբէական արարքը պատճառ եղած է պատերազմի և մարդկային անթիւ կորուստներու նոյնիսկ արիւններու բանակէն:

Գ. Թէ՛ Պարսկաստանի լաւագոյն գաւառներէն մին՝ Հայաստանը, աւեր աւերակ դարձած է, որով և անկարող է վճարելու թագաւորական տուրքը:

Այս և այս կարգի յայտնութիւններ բաւական եղան վճռելու Վասակին յանցապարտութիւնը, և ահա անմիջապէս դահիճ տիրացաւ անոր անձին: Սակայն և այնպէս Հայ նախարարներն ու եկեղեցականներն ալ բանտ նետուեցան:

Այս գէպքերէն երկու տարի վերջ՝ պարսկական բանակը ծանր պարտութիւն մը կը կրէր Քուշանաց դէմ եղած պատերազմի միջոցին: Յազկերտ իր երկրին աւերումը և արեաց բանակին պարտութիւնը վերադրեց Աստուածներու հանդէպ եղած յարգանքի թերութեան, ինչ որ սոյն վերագրումը Միհրներսէհի կողմէն բացատրուեցաւ Արքայից Արքային բանտերուն մէջ անաստուածներ պահուած ըլլալուն՝ որոնք մոգերը ջարդած և ատրուչանները մարած էին:

Այս ակնարկութիւնը բաւական եղաւ որ Յազկերտ հրամանագրէ բանտարկեալ եկեղեցականաց մահալիւծութիւնը: Հրամանը ընդփոյթ գործադրուեցաւ: Տ. Ս. Սամուէլ քահանայ Ս. Աբրահամ օտրկաւագ և Տ. Ս. Թադիկ եպրսկոպոս իրենց գտնուած բանտերուն մէջ առանձինն առանձինն նահատակուեցան:

Իսկ Նիւշապուհի մէջ բանտարկուած

Տ. Ս. Ղեւոնդ Երէց	(Քահանայ)
Տ. Տ. Ս. Յովսէփ	(Կաթողիկոս)
Տ. Ս. Սահակ	(Եպս. Ռշտունեաց)
Ս. Քաջալ	(Սարկաւագ)
Տ. Ս. Մուշեղ	(Քահանայ)
Տ. Ս. Արշէն Երէց	(Քահանայ)

Որ է մէկ Կաթողիկոս, մէկ Եպրսկոպոս, երեք Քահանայ և մէկ Սարկաւագ յանձնուեցան դահճապետ Դենշապուհի քահանայքին:

Դահճապետը նախապէս ամէն զգուշութիւն ձեռք առնելէ վերջ հրամայեց կոտորել սուրբերուն ոտքերուն և ձեռքերուն շղթաները՝ որոնք խիստ ծանր էին և ժանգոտած: Երկու ժամ տեւող սոյն գործողութիւնը՝ իրական տանջանք մըն էր:

Վերջապէս հասաւ բաժանման ժամը: Երանելիներ հրաժեշտ առին բանտարկեալ նախարարներէն և սըրտապնդիչ խօսքերով և հրեշտակաձայն օրհնութեամբ օրհնեցին զիրենք, վստահեցնելով թէ ողջամբ պիտի վերադառնան իրենց հայրենիքը եւն. եւն.:

Միշնչաղին ճամբայ ելա՛նք գէպի Ռեւան: Ըստ հրամանի ճամբաները անմարդացած էին, միայն Խուս ժաստանցի մը՝ ճարպիկ և գործի մարդ, փոքրիկ կաւաւանով մը կը ճամբորդէր: Դենշապուհ խօսքի բռնուելով Խուսիկին հետ՝ համոզուեցաւ թէ ան կատարելապէս անգիտակ է անց ու դարձէն: Ճամբու ընթացքին անոնք կը խօսէին մասնաւորաբար կրօնական խնդիրներու շուրջ (Քրիստոնէական և Մազդեզական): Այդ առթիւ Խուսիկին յայտնած գաղափարները ի նըպաստ Պարսից դէնին՝ արժանի էին գովեստի:

Ուստի դահճապետը առաջարկեց չի բաժնուիլ և իրենց հետ երթալ տեսնելու և վայելելու համար այն

անօրինակ մահացումը որ հետեւեալ օրը պիտի կատարուէր :

Գիշերով Ռեւան հասան . հազիւ քանի մը ժամ հանգիստէ վերջ կրկին շարժեցան , այնպէս որ արեւուն առաջին ճառագայթներուն արդէն հասած էին այնպիսի քարքարոտ վայր մը՝ ուր ոչ արտ կար մշակելի և ոչ արօտ ճարակի , և ոչ ալ ճամբայ անցքի : Իսպառ ամայացած , անմարդաբնակ վայր մըն էր այն տեղը՝ ուր կարաւանը կանգ առաւ :

Իսկոյն դահճապետն ու դահիճներ մերկացնելով իրենց սուրերը՝ վերջին դատաստան մը եւս կազմեցին :

Նախ առաջարկուեցաւ երանելիներուն ուրանալ Քրիստոնէութիւնը : Ս . Ղեւոնդ Երէց որ ամենքէն առաջ ատեան բերուած էր , պատասխանելով ըսաւ թէ՝ ինք հասարակ քահանայ մըն է , թէեւ տարիքով մեծ է , սակայն Ազգին և Եկեղեցւոյն ընտրեալն ու օծեալը Յովսէփ Կաթողիկոսն է . անկէ վերջ կուգայ Սահակ Եպիսկոպոսը , անոնցմէ վերջն է որ կարգը իրենն է :

Ու սկսաւ երկարօրէն բացատրել թէ՝ իրենց Աստուածները կրակ , մոխիր մարդոց միջոցաւ կը պատրաստուին , թէ անոնք ո եւ է ոյժ չունին : Սահակ Եպիսկոպոս որ քաջ պարսկազէտ մըն էր , մի առ մի թարգմանեց Ս . Ղեւոնդի աստուածաբանական տեսութիւնները : Դատը վերջացաւ . սուրբեր անյողդողդ մնացին իրենց հաւատքին մէջ , իսկ դահիճներ սկսան գործադրել իրենց տրուած հրամանը :

Նախ սրբոց ձեռքերն ու ոտքերը կապելէ վերջ՝ սկսան սուրի անխնայ հարուածներով կտրել ու անջատել թեւերն ու ոտքերը : Ապա քարքարոտին վրայ քաշլոտեցին անդամահատուածները : Այսպէս իրենց արիւնի ծարաւին յագուրդ տալէ վերջ , ողջ մնացողները գլխատեցին :

Դենշապուհ իր աւարտած չարաշուք գործին պահպանութիւնը յանձնեց իր հետ եղող զինուորներուն՝ հրահանգելով որ չի հեռանան մինչեւ մարմիններուն փտտիլն ու տարրալուծուիլը , որպէս զի Քրիստոնեաներէն ոչ ոք կարենար զանոնք օգտագործել :

Խուժիկը որ մինչեւ վերջ հանգիստեսը եղած էր այս արիւնոտ եղեռնին , դահճապետին խնդրանքով պահապան զինուորներուն մօտը մնաց :

Գիշերն ու յաջորդ օրը սարսափի և զարհուրանքի օրեր եղան դահիճներուն համար : Կայծակներ , որոտումներ իրարու կը յաջորդէին : Այնքան սաստիկ եւ անօրինակ էր բնութեան արհաւիրքը՝ և այնքան խորունկ էր անոր ազդեցութիւնը դահիճներուն վրայ որ միակ ելքը կը մնար փախուստ տալ անկից :

Խուժիկը արտայայտուելէ վերջ թէ՝ բնութիւնը վրիժառու է , և ինք կը սոսկայ , լքեց զանոնք և հեռացաւ : Քիչ վերջ իրենց կարգին դահիճ զինուորներն ալ շտապով հեռացան այն դժոխսային վայրէն : Դենշապուհ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դտնուեցաւ , և խստիւ պատուիրեց ոչ ոքի բան մը չզրուցել :

Խուժիկը՝ այսինքն է Խուժաստանցին , որուն անունը անծանօթ է դժբաղդաբար , ջերմեռանդ հաւատացեալ Քրիստոնեայ մըն էր :

Մարտիրոսաց նշխարներուն տիրանալու միակ փափաքով այնքան լաւ ծպտուած , միացաւ դահիճներուն և սառն անտարբերութեամբ մը դիտեց մարտիրոսացման ամբողջ տրամը : Իր բաժանումէն շատ չանցած վերադարձաւ նոյն տեղը՝ իրեն հետ միասին բերելով տասը քրիստոնեաներ :

Եւ անմիջապէս գործի սկսելով , սրբոց մարմինները փոխադրեցին աւելի ապահով վայր մը և հոն միսերը ոսկորներէն զատելով , միսերը պատուով թաղեցին , իսկ ոսկորներն ալ չօրցնելով զետեղեցին ա-

ռանձին տոպրակներու մէջ և վերագարձան Նիւշապուհ:

Ղեւոնդեանց նահատակութեան այս միակ վկան՝ Խուսիկն է որ կրցաւ մօտենալ բանտարկուած նախարարներուն և պատմել երանելիներուն մարտիրոսութիւնը իր ամբողջ մանրամասնութեամբ. և նոյն իսկ իբր յիշատակ սրբոց մասունքներէն մէյ մէկ հատ նուիրեց անոնց:

Վարդանանց պատերազմին առթիւ կը տարուինք խորհրդածելու և եզրակացնելու հետեւեալները.

Ա. Հայոց պաշտօնական Քրիստոնէութեան դարձին 150 տարի միայն եղած էր:

Բ. Գրերու գիւտին 47 տարի:

Գ. Հայաստան կը կառավարուէր Պարսից կողմէ կարգուած մարգպաններով: Այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, քաղաքական աննպաստ պայմաններու տակ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչեւ Մեծն Ներսէս և Ս. Սահակ Պարթեւ, Ս. Մեսրոպ Մաշթոցէն մինչեւ Ս. Ղեւոնդեանք. Հայ եկեղեցականութիւնը իր Առաքելաշաւիղ հայրապետներով և Երանաչնորհ վարդապետներով այնքան անսպառ կորով և ջանք թափած Հայոց ժողովրդի հոգւոյն, սրտին ու մտքին, և այնքան մեծ յարգանք և անվիճելի հեղինակութիւն չանած էին որ, Եկեղեցւոյն հրաւէրը բաւական եղաւ Աւարայրի դաշտը համախմբելու Հայ հաւատաւոր զիւցազներու պատկառազգու բանակ մը՝ ի խնդիր մարտիրոսական փառաց պսակին:

Ուրեմն Վարդանանց Պատերազմը ամենափառաւոր վկայութիւնն է թէ՛ Քրիստոնէական հաւատքը իր սկզբնական շրջաններուն իսկ Հայոց ժողովուրդին համար՝ յաւէտ ապրող և զօրեղապէս ներշնչող ոյժ մըն էր:

Այն օրէն ասդին՝ տասն հինգ դարեր շարունակ Հայուն վիճակեցաւ մարտիրոսացում. և ով գիտէ թէ ապագան մեզի ինչեր վերապահած է տակաւին:

ԺԹ. ԳԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Է. դարու սկիզբները՝ Արաբիոյ մէջ Քօրէյշեան Ընտանիքէն Մուհամմէտ. նոր կրօնի մը հիմնադիրը կ'ըլլար: Իսլամ (ուղղափառ) անունով ճանչցուած կրօնին հիմնադիրը իր առաջին ընկրկումէն վերջ, հզօր թափով մը խոյացաւ իր ցեղակիցներուն վրայ: Արաբ Պետեւի ցեղեր հեռզհեռէ նուաճուեցան Ալլահին զօրութեամբ և կազմակերպուեցան դէպի Սուրբ Պատեւազմ (Ճիհադ):

Շատ չանցած հարիւր հազարներու հասնող ընտիր հեծելազօրք մը, ռազմագէտ և մօլեռանդ հրամանատարներու առաջնորդութեամբ՝ երեք ճիւղերով յարձակեցան կայծակի արագութեամբ, մահ և աւեր սփռելով ամենուրեք ուր նոր կրօնի ընդդիմադիրներ կամ անհաւատներ (քեաֆիր) ինքնապաշտպանութիւն կը փորձէին:

Իսլամական հոսանքէն Ա. մաս մը տիրեց Ափրիկէի հիւսիս՝ Միջերկրականին եզերքը: Հետզհետէ գրաւելով Եգիպտոս, Տրիպոլի, Ալճէրի, Մարօք, Թունուզ և Ճիպրալթարէն անցնելով արշաւեց Սպանիան և տիրեց անոր մեծ մասին:

Երկրորդ զօրա մաս մը քաղեց Պաղեստինի վրայով դէպի Սուրիա և գրաւելով Դամասկոս քաղաքը՝ մարգարէի փոխանորդին՝ խալիֆայութեան կեդրոն հռչակեց զայն:

Երբորդ զօրամաս մըն ալ ուղղուեցաւ Պաղատաւ և Պասրայի վրայով Հնդկաստան և Պարսկաստան :

Կարելի է ըսել թէ՝ սրարչաւ վազք մը եղաւ սոյն յարձակողականը : Բազմաթիւ երկիրներ և բազմատեսակ ազգեր ու խառնիճաղանճ բազմութիւններ մոգական գաւազանի մը հպումով ենթարկուեցան իսլամական լուծին և լուծուեցան անոք մէջ :

Անշքայաւ Պարսկաստանն ալ : Սասանեան ահարկու զօրութիւնը ի պարտադրութիւն իւր գեներն՝ որ երկու դար շարունակ Հայու արիւն էր հոսեցուցած, փետրաթափ հաւու մը նման անձնատուր եղաւ Ալլահին և հիմնայատակ կործանեցաւ Տիգրոն մայրաքաղաքը :

Հայաստան նորակազմ Արաբական Ամիրապետութեան գաւառներէն մին դարձաւ : Կառավարիչ Ոստիկանը՝ թէ արաբական զօրաց հրամանատարն էր, և թէ պետական տուրքին գանձողը :

Այս միջոցին Հայաստան կը պահէր ներքին ինքնավարութիւն մը աւատական դրութեամբ : Հայ նախարարներ իրարու հանդէպ ատելութեամբ լեցուած կը դիւրացնէին օտարին գերիշխանութիւնը : Իսկ երկրին անդորրութիւնը կախուած էր Ոստիկանի անձին բարութենէն :

Ոստիկաններու մոլեռանդութիւնը՝ տուրքերու գանձման միջոցին անոնց կողմէ ցոյց տրուած ընչաքաղցութիւնը Հայուն ընտանեկան սրբութեան դէմ գործուած անարդանքները, հաւատուրացներու վայելած անսահման ազատութիւնը՝ պատեհութիւններ էին իշխող տարրին, որ իր գաղանային կիրքերուն գոհացում կուտար աւերելով, առեւանգելով ու գերեզմանելով :

Այս էր կացութիւնը՝ երբ միջադէպ մը պատճառ

եղաւ Գողթան գաւառի աւերման, ժողովուրդի սրածման, իսկ մատաղատի տղոց, աղջկանց և գեղանի կանանց դէպի Դամասկոս՝ գերեզմարման : Գերիներու խումբին մէջն էր չորս տարեկան տղեկ մը՝ Վահան, որ իր իշխանական ծագումին, արթնամտութեան եւ առնական վայելչութեան համար Ամիրապետին ուշադրութիւնը գրաւեց եւ ի վերջոյ արժանացաւ անոր շնորհներուն :

Վահան իշխանիկը՝ մէկալ տղոց նման թլփատեցին և անունը փոխելով կոչեցին Վահապ : Ան վարժուեցաւ արաբական գրականութեան եւ գեռ պատանի արդէն արքունիքին մէջ կարեւոր դիրք մը գրաւած էր : Սակայն հայրենիքին սէրն ու կարօտը որ կը հիւծէր ու կը մաշեցնէր զինքը, վերջապէս խթանեցին զինք խնդրելու Ամիրապետէն՝ ըսելով «երթամ տեսանեմ զորչափութիւն աւերածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց» :

Օմար արտօնեց զինքը : Վահան երբ իր բնաշխարհին մէջ իմացաւ Օմարին մահը, եւ որովհետեւ իր մէջ իսպառ չէր մարած Հայ Քրիստոնէի զգացումը, նախընտրեց Հայաստան մնալ, վերադարձաւ իր նախնեաց հաւատքին և ապա ամուսնանալով վերաշինեց իր հայրենի տունը :

Եւ սակայն Վահանի արարքը աննշմար չանցաւ : Հէջամ Ամիրապետին հրամանով փնտառուքներ սկսան : Յունաց սահմանը անցնելու իր փորձը՝ իր կնոջ ազգականներուն կողմէ արգելքի հանգիպեցաւ : Ամէն կողմ գիմեց որպէսզի պահուի, անյայտանայ, և սակայն ոչ ոք կարողացաւ իրեն գիւրութիւն ընծայել :

Վահան հինգ տարիներ վանքէ վանք, անապատէ անապատ գեգեբելէ վերջ համոզուեցաւ թէ փախուստը անկարելի է, և իր մարտիրոսութիւնը ճակատագրաւ

կան, ուստի ծառայի մը ուղեկցութեամբ Դամասկոս հասաւ:

Ոչ ոք պիտի ճանչնար զինք, եթէ իր նախկին ընկերակիցներուն չյայտնէր ինքզինքը. իսկ հակառակ անոնց իրեն տուած խորհուրդներուն՝ խնդրեց որ իմացնեն իր գալը Ամիրապետին:

Ահա գեղանին Վահան՝ Հայ լեռնցիի պատառատուն տարազով, մուրացկանի մը նման խեղճ ու կրակ երեւոյթով, յոգնած ու յուսալքուած, տգեղցած ու կմախքացած՝ Հէջամին ներկայացաւ, խնդրելու որ արտօնէ զինք իր հայրենի հաւատքը պաշտելու: Ի տես Վահանի տխրած վիճակին՝ Ամիրապետն ու իր խորհրդականները ի գուժ շարժեցան, և սակայն իսլամական օրէնքը չէր թոյլատրեր իսլամի մը Քրիստոնէութեան դարձը: Ուստի սկսան ողոքել Վահանը: Անոր խոստացան իր կորսնցուցած զիրքէն ու պատիւներէն աւելին չնորհել, և սակայն ամէն տեսակ խորհուրդ և թելադրութիւն, խոստում և սպառնալիք անօգուտ մնացին: Եւ երբ սպառեցաւ ամէն միջոց՝ գլխատումը վճռուեցաւ:

Վահանի կատարման թուականն է 737 մարտ 18 Աւագ երկուշաբթի: Ան նահատակուեցաւ 34 տարեկան առողջ հասակին մէջ որպէս գիտակից քրիստոնեայ և ջերմեռանդ հաւատացեալ: Դամասկոսի Հայեր պատուով թաղեցին անոր մարմինը. իսկ Հայաստանեայց եկեղեցին դասեց զայն իր ազգային սուրբերուն շարքին, սահմանելով անոր յիշատակին տօնակատարութիւն և յատուկ շարական «Ջարմանալի է ինձ», Տէր Վահան, Գողթնեացն իշխեցող՝ մակդիրներով:

* * *

Քաղաքական դաւադրութիւն մը վերջ տուած էր Դամասկոսի իւմեանց հարստութեան՝ իսկ նոր ամիրա-

պետութիւնը հաստատուած էր Պաղտատի մէջ: Սոյն քաղաքը իր նոր տէրերուն օրով հասաւ փառքի եւ մեծութեան գագաթնակէտին: Եղաւ ուսման և գիտութեան կեդրոնը:

Փարթամ մայրաքաղաքը արաբական աշխարհածաւալ տիրապետութեան: Քաղաք մը առասպելական որ աշուղներու սազին եւ հեքեաքին նիւթն է դարձած մինչեւ այսօր:

Սոյն բարգաւաճ վիճակը սակայն Հայոց ճակատագրին փոփոխութիւն մը չբերաւ. Հայեր իրենց տէրերը փոխեցին միայն:

Ամիրապետ Միւթէվէքքիլ Պիլլահ, Ապուսէյֆ անուն մէկը ոստիկան կարգեց Հայաստանի վրայ: Այս խորամանկ և ընչաքաղց մարդը բուռն փափաքը ունէր արժանաւոր յաջորդը ըլլալու իր նախորդներուն: Այնպէս որ Հայաստան ոտք դրած օրէն իսկ սկսաւ աւերումի և սրածութեանց: Եւ երբ Տարոնայ իշխանը իրեններով միասին խաբեբայութեամբ բռնեց և ամիրապետին զրկեց, Սասունցի Հայեր, տաքարիւն որոշումով մը՝ գիշերանց յարձակեցան ոստիկանի բնակարանին վրայ. պահակագործը ջարդեցին իսկ ոստիկանը որ եկեղեցիին գմբէթին մէջ պահոււթած էր, աչտէով մը տեղն ու տեղը սպաննեցին:

Սասունցիներու այս արարքը նկատուեցաւ իբր ընդհանուր ապստամբութեան նշան, որով ամիրապետին հրամանով Բուլա մականուանեալ ծագումով թուրք մը՝ ոստիկան անուանուեցաւ և անթիւ զօրաց գլուխը անցած Հայաստան արշաւեց:

Հայ ողբերգութեան ամենէն սեւ ու արիւնոտ թուականը կազմող այս հինգ տարիներու խժդժութիւնները նկարագրել, անկարելի նկատուած է մեր պատմաբաններէն:

Կրնանք ըսել թէ՝ այս միջոցին Հայաստան դատարկուեցաւ իր ազատագունդ նախարարներէն, անձնեայ և վայելչագէտ երիտասարդներէն, գեղանի աղջիկներէն և տիկիներէն:

Երկիրը աւեր աւերակ դարձաւ, Հայ ժողովուրդին մնացորդը իր բնավայրին մէջ անտուն անտիրական՝ թափառաշրջիկ եղաւ:

Երբ Բուղան՝ իրեն վստահուած պաշտօնը կատարեց բնատուր ձիրքի մը աներեւակայելի յաջողութեամբ, իբրեւ փառապսակը իւր հանձարին՝ ուղեց մաքրել հաշիւը այն ընտրեալ 150 երիտասարդներուն՝ որոնք բանտարկուած էին Դուինի մէջ:

Յատկապէս պատրաստուած էր տանջալայր մը, խաչափայտերով, կախաղաններով, գելարաններով, ցիցերով ու կոճղերով: Ամէն օր բանտէն դուրս կը բերուէին որոշ թուով երիտասարդներ սոյն տանջավայրը՝ ուր փառաւորապէս պատրաստուած գահոյից վրայ բազմած կ'ըլլար Բուղան: Հարցաքննութիւններէն վերջ կ'սկսէին տանջանքները, և իբրեւ փրկութեան միակ պայման կ'առաջարկուէր Իսլամութիւնը:

Վերջին արարուածին եօթը երիտասարդներ միայն մնացած էին. ամենէն գեղանիները և ամենէն քաջերը ընտրեալ 150-նոց խումբէն:

Իսլամութեան առաջարկին մերժումէն վերջ՝ Աստուծոյ Անձեւացին պրկուած իւր գելարանին վրայէն ձայն կուտար և կ'ըսէր, նոխագներ և գառնուկներ ուխտած էի Ս. Գէորգայ տօնին, իսկ այժմ անոնց տեղ ես կը զոհուիմ:

Նոյն միջոցին դահիճ մը սուր կը ճօճէր Գէորգ Բողկացիի աչքին առջեւ, և կը գծգծէր անոր պարանոցը: Գէորգ մէկէն իմէկ ոտքի ելնելով առաւ սուրը դահիճին ձեռքէն և լաւ մը քննելէ վերջ զայն, զմայ-

լեցաւ անոր գեղեցկութեան վրայ, և յանդիմանելէ վերջ դահիճին վատութիւնը որ չէր կրցած այնքան գեղեցիկ սուրով մը գլխատել զինք, մէկ հարուածով մը թուցուց անոր գլուխը, և իր կարգին երկարեց իր գլուխը որ երկրորդ մըն ալ զինք գլխատէ:

Իրենց կոտորման թուականն է 853 Նոյ. 17: Նա հատակութեանց թուոյն մէջ յիշատակութեան արժանի է Պաղտատի բանտերուն մէջ գտնուող գերիներէն Սմբատ Սպարապետը Հայոց, որ Սմբատ Խոսովանով անունով ճանչցուած է մեր պատմիչներու կողմէն: Ինչպէս նաեւ Տ. Յովհաննէս Արծրունեաց Եպիսկոպոս, Գրիգոր Արծրունի Քահանան, Տէր Գրիգոր պատուանունով ծանօթ:

Թէեւ եղան տկարացողներ և Իսլամութեան յարողներ՝ սակայն շատ շատեր բանտերու խոնաւ նըկուղներուն մէջ, անտանելի չարչարանքներով, իսկ ուրիշներ հրապարակային խոտովանութեամբ կնքեցին իրենց կեանքը:

Ասոնց կարգին գտնուեցան Հայ մեծատուն տիւկիներ ու բամբիշներ որոնք սիրայօժար ընդունեցին մարտիրոսական պսակը:

Սոյն գէպքերը վերջինը չեղան մեր մարտիրոս կեանքին. անոնք շարունակուեցան Արաբացիներէն վերջ Մոնղոլներու ձեռամբ, և յանուն քրիստոնէական գաղափարի տարբերութեան՝ Յոյներու և Լատիններու ձեռամբ ալ:

Ըսենք միայն թէ՝ Հայ ժողովուրդը իր Քրիստոնէական կրօնին ընդունելութենէն ի վեր յաւիտեան կան զոհ մը եղաւ իր սուրբ հաւատքին համար: Հայը արհամարհեց այն բոլորը որ իր հաւատքին կ'ապառնային և ըստ Պօղոսի իբր կենդանի օրինակ կրցաւ

ըսել աշխարհին, «ուրեմն ո՞վ պիտի զատէ մեզ Քրիստոսի սէրէն՝ տառապանքը, կամ նեղութիւնը, կամ հալածանքը, կամ սո՞վը, կամ մերկութիւնը, կամ վտանգը, կամ սո՞ւրը, (ինչպէս որ գրուած է) ամէն օր քեզի համար կը սպաննուինք, մորթուելու ոչխարի պէս կը սեպուինք: Հռովմ. Ը. Գլ. 35 Համար:

Ի. ԳԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր դասերէն միոյն մէջ անյողակի խօսած էինք մեր եկեղեցւոյ անկախութեան մասին: Աւելորդ չենք նկատեր անգամ մը եւս կրկնել թէ՛ երբ Հայը իր քաղաքական անկախութիւնը կորսնցուց, սակայն կրօնական անկախութիւնը պահեց ու պաշտպանեց ի գին մեծամեծ զոհողութիւններու՝ նոյնիսկ մեր ազգովին բնաջնջումով: Որոշ է թէ՛ Հայը, հեռու իր ծննդավայրէն անհնար է որ լեցնէ 1914-19 կոտորածի և տարագրութեանց միլիոն մը կորուստը իր գաղթավայրերուն մէջ: Արտասահմանի Հայութեան համար ծուլումը ուշ կամ կանուխ ճակատագրական է: Եթէ մանաւանդ շարունակուի ներկայի միջկուսակցական ազգակործան ընթացքը: Այսուհանդերձ չի յուսահատինք և դառնանք մեր դասին:

Երբ ըսենք թէ՛ անկախ է մեր եկեղեցին, ըսել կ'ուզենք թէ՛ մեր եկեղեցիէն ներս՝ մեր պաշտամունքին, մեր կրօնական կազմակերպութեան՝ մեր ազգաւանդական սովորութեանց, ոչ մէկ օտարական կրնայ խառնուիլ: Ոչ ոք կրնայ ըսել թէ՛ Հայը նախապէս այսինչ կամ այնինչ եկեղեցւոյ թեւարկութեան ենթարկուած և ապա ապստամբած և բաժնուած է անկէ:

Ուրեմն Հայաստանեայց եկեղեցին կը կառավարուի ինքն իրմով: Եկեղեցականներ և վարչական խորհուրդներ, (Թեմական, Քաղաքական, Թաղական և ըն.)

կ'ընտրուին ժողովուրդէն և որոշ պայմաններով կը կառավարեն իրենց վստահուած ազգային գործերը։ Սահմանադրական ազգ ենք։ Սահմանադրութիւն աւնունով 1863-ին պատրաստուած և Օսմանեան կառավարութենէն վաւերացուած օրինագիրք մը ունինք, որմէ կ'առաջնորդուին մեր ժողովները։

Եկեղեցիէն ներս Հայ եկեղեցականը ունի Տօնացոյց, Մաշտոց, Ծիսարան, Շարական, Ժամագիրք եւլ. եւլն. եկեղեցական գիրքեր որոնց պատրաստութեան մասին պիտի խօսինք մեր յաջորդ դասերուն մէջ։

Այս անկախ կազմակերպութեան (նուիրապետութեան և կամ կրօնական իշխանութեան) պետն է Ամենայն Հայոց Հայրապետը՝ որ ընդհանուր ազգին ընտրեալն ու օծեալն է, և Գահակալը Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի։ Կաթողիկոսական իշխանութիւնը կրօնաբարոյական է։ Քաղաքական ոչ մէկ ոյժ կը ներկայացնէ, ինչպէս է Հռովմի թագաւոր Պապը։ Ան հոգեւոր հայրն է իր բանաւոր հօտին, Հայոց ժողովուրդին։ Իրեն հրամանին ենթակայ թեմակալ առաջնորդներով և կամ անոնց փոխանորդներով կը հսկէ՝ եկեղեցւոյ — ժողով կենդանի հաւատացելոց — ուղղափառ հաւատքին, ժամերգութեանց, կրօնական ծէս և արարողութեանց անթերի կատարումին՝ ըստ օրինի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն։ Կը խրատէ՝ կը յանդիմանէ ու կը պատժէ օրէնքին անսաստող եկեղեցականները։ Կը պատուէ ու կը վարձատրէ աչքառու գործունէութիւն ցոյց տուող և ժողովականաց վկայութեամբ արժանաւորութիւննին հաստատող եկեղեցականները։ Օրհնութեան գիր, լանջախաչ, աւագութիւն, արքութիւն և կամ մասնաւոր արտօնութիւններ կը շնորհէ անոնց։ Կը գործէ եպիսկոպոսներէ

բաղկացեալ Գերագոյն Խորհուրդ (Սիւնհոդ) անուն ժողովով մը։ Ունի իրեն գրասենեակը՝ զոր կը վարէ Դրան Եպիսկոպոսը։

Կաթողիկոսը միայն կրնայ ձեռնադրել և օծել Եպիսկոպոսը և օրհնել Ս. Միւռոնը։ Էր երբեքն Կաթողիկոսները կ'օրհնէին ու կ'օծէին Հայոց թագաւորները։

Կաթողիկոսի պաշտօնը թէեւ ցկեանս է՝ սակայն իշխանութիւնը անսահման չէ։ Հայ ժողովուրդն ու կղերը՝ երբ կը տեսնեն իրենց հայրապետին հակուղղափառ ընթացքը՝ միահամուռ ժողովով մը կը գահազրկեն զայն։ Թէեւ այս կարգի գէպքեր հազիւ թէ կը յիշուին։

Մեր ազգային պատմութիւնը միեւնոյն թուականներուն մէկէ աւելի կաթողիկոսներ արձանագրած է։ Հակաթոռ կաթողիկոսներ են ասոնք, որոնք ապաւինած այս կամ այն իշխանին՝ անսաստած են ընդհանուր հայրապետին։

Այս կարգի կաթողիկոսներուն իշխանութիւնը համազգային չէ եղած, ասոնք սահմանափակուած են իրենց թեմին կամ վիճակին գործերով։

Ասոնց կարգին բացառութիւն կը կազմէ Կիլիկիոյ Հայրապետութիւնը։ Երբ ազգը՝ 300է աւելի ժողովականներով թափառական կաթողիկոսութեան վը վերջ տալ ուզեց 1441-ին, հրաւէր ուղղեց իր ընդհանուր հայրապետին՝ Ստոյ Տ. Գրիգոր Մուսարէգեան Կաթողիկոսին՝ որ իր ծերութեան և այլ պատճառներով չուզեց լքել իր աթոռը։

Ընտրութիւնը կայացաւ Տ. Կիրակոս Վիրապեցիին վրայ, սակայն ազգը համօրէն համակերպեցաւ Աղթամարայ և Ստոյ Կաթողիկոսութեանց եւս շարունակուելուն։

1921-ին երբ Ֆրանսացիք Կիլիկիան պարպեցին, Սոսյ Աթոռն ալ Կիլիկեցի ժողովրդեան հետ Սուրիա ապաստանեցաւ: Եւ 1929-ին էր որ աթոռը վերջնականապէս հաստատուեցաւ Պէյրութի արուարձաններէն Անթիլիաս կոչուած գիւղը:

Ընդհանրական հայրապետութենէն վերջ նուիրապետական կարգով առաջին տեղը կը գրաւէ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը: Երուսաղէմի Պատրիարքը պեան է Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան՝ հարիւրէ աւելի եկեղեցական հայրերու և աշխարհական ուխտեալ միաբան եղբայրներու:

Ան պահապանն է ազգապատկան Ս. Տեղեաց, որոնք դարերէ ի վեր մեր ազգին սեփականութիւնն են և պահուած Երուսաղէմի Միաբանութեան աշակուրջ հսկողութեամբ և անգին զսկողութեամբ:

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը բարոյական բարձր հեղինակութիւն ունեցող հաստատութիւն մըն է ընդհանուր քրիստոնեայ ազգերու պատրիարքութեանց շարքին մէջ:

Դարերէ ի վեր ժողովուրդին հոգեւոր ներշնչման աղբիւրը հանգիսացող այս պանծալի հաստատութիւնը, մասնաւորաբար իր ճոխ թանգարանով լուռ վկան է մեր ցեղին ջերմեռանդութեան՝ կամքի տոկուսութեան, մեր անցեալ փառքերուն՝ մտքի և գեղարուեստի ընդունակութեան: Մէկ խօսքով մեր ազգային արժէքներու համացուցադրութիւնն է:

Երուսաղէմի առաջին Հայ Պատրիարքը եղած է Տ. Աբրահամ, 628-ին:

Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը՝ որ 1914-էն առաջ Հայ ժողովրդեան ստուար մեծամասնութեան վարչական՝ և Պոլսոյ ու շրջակայից հոգեւոր և վարչական գործերուն կեդրոնն էր, Թրքահայութեան բնաջնջմամբ և ֆա-

ցորդին ալ արտասահման վտարումով ներկայիս դժբաղդաբար անշքացած վիճակ մը ունի:

Քլմալական կառավարութիւնը՝ իր աշխարհիկ օրէնքով, Պատրիարքը իբր Աւագ-Քահանայ կամ Պոլսոյ Հայ եկեղեցականութեան մեծը կը ճանչնայ:

Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը հաստատուած է Ֆաթիհ Սուլթան Բ.ի կողմէ 1461-ին: Առաջին պատրիարքն է եղած Պրուսացի Տ. Յովակիմ Եպիսկոպոսը, որ նախապէս ծանօթ էր Ֆաթիհին՝ որպէս իր նախորդ մայրաքաղաքին Պրուսայի Հայոց առաջնորդը:

Հայ ժողովուրդը ամենուրեք ունի իր առաջնորդները՝ որոնք ընտրուած են Թեմական կամ Գաւառական ժողովներու կողմէն, և վաւերացուած կամ ճանչցուած տեղական իշխանութիւններէն:

Առաջնորդը ներկայացուցիչն է Հայոց Հայրապետին. պեան ու վարիչն է իր թեմի եկեղեցիներուն՝ կրթական և բարեգործական հաստատութիւններուն՝ որոնք կը կառավարուին իր նախագահութեան տակ կազմուած ժողովներով:

Առաջնորդ կրնան ընտրուիլ բոլոր Եպիսկոպոսները՝ ինչպէս նաև ծայրագոյն վարդապետները:

Հայ եկեղեցականութիւնը երկուքի կը բաժնուի. ամուսնացեալ և ամուրի:

Ամուսնացեալ են քահանայ հայրերը. կ'ընտրուին ժողովուրդէն, կը ձեռնադրուին ու կ'օծուին Թեմին Առաջնորդէն, կը բնակին և կը գործեն ժողովուրդին մէջ:

Կ'ապրուին ընդհանրապէս ժողովրդեան կամաւոր նուէրներով,

Իրենց պարտականութիւնն է եկեղեցիէն ներս խորհուրդներ և ծէսեր կատարել: Տուններ այցելել, մխիթարել սգաւորները, աղօթել հիւանդաց վրայ,

խոստովանցնել և հայրական յորդորներով ուղղութեան բերել իրարմէ խռովածները :

Քահանայ հայրեր՝ ի պահանջել հարկին կը վարեն Առաջն. Տեղապահի և Փոխանորդի պաշտօնները :

Կարողութիւն և արժանիք ունեցողներ կը կոչուին Աւագ-Քահանայութեան : Ի քաջակայութեան Առաջնորդին և կամ անոր արտօնութեամբ կը քարոզեն եկեղեցւոյ մէջ :

Ամուրի կամ կուսակրօն եկեղեցականներ կը պատարաստուին դպրեմանքերու մէջ . կ'ուխտեն մինչև իրենց կեանքին վերջը մնալ ամուրի և կոյս . և հետը հետէ կ'ստանան եկեղեցական բոլոր աստիճանները : Կը վարեն ազգային վարչական գործերը : Հեռու ընտանեկան հոգերէ լաւագոյն պատենութիւնը ունին պատրաստուելու վարչական, քարոզչական և մտաւորական ասպարէզներու : Շուտով կրնան տեղափոխուիլ տեղէ տեղ և անպաշտօն վիճակի մէջ կը քաշուին վանքերէն ներս, և կը նուիրուին ուսման ու գրականութեան :

Կուսակրօնութիւնը մեր մէջ մուտ գտած է Կաթոլիկ եկեղեցւոյ ազդեցութեամբ, ինչ որ անհամապատասխան է ներկայ պայմաններու, և փափաքելի է որ ընդհանուր եկեղեցական համագումարը վերջ տար այս գրութեան՝ մի անգամ ընդմիջտ ջնջելով դասակարգի խտրութիւնը, վերադառնար հին Լուսաւորիչեան շրջանին :

ԻԱ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՃԱՄԱՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ԴԷՄՔԵՐ

Հայ ժողովուրդը իր եկեղեցական կազմակերպութեան առաջին օրէն ունեցած է աղօթքի երկու որոշ ժամեր առաւօտեան եւ երեկոյեան, և միօրինակութիւն : Մեծ Պահոց օրերուն յատուկ յաւելեալ ժամերգութիւններ ալ կարգադրուած են :

Ամէն մէկ ժամերգութիւն կ'սկսի Տէրունական աղօթքով, այսինքն է՝ Հայր Մերով :

Առաւօտեան ժամերն են

Ա. Գիշերային կարգ կամ հսկումն

Բ. Առաւօտեան

Գ. Արեւագալ

Դ. Ճաշու

Կիրակի և տօնական օրերուն Ս. Պատարագ կը մատուցուի Ճաշու ժամէն վերջ : Ս. Պատարագի սկզբնաւորութեան միջոցին կարգացուած Գիրքն ու Աւետարանը Ճաշու ժամերգութեան մասը կը կազմեն :

Երեկոյեան ժամերն են

Ա. Երեկոյեան

Բ. Խաղաղական

Գ. Հանգստեան

Միօրինակութիւն. — Մեր եկեղեցականութիւնը ուր որ ալ ըլլայ պարտաւոր է հետեւելու Տօնացոյցի ցուցմունքներուն՝ կարգալու և երգելու համար օրուան

յատուկ աղօթքներն ու շարականները : Ոչ մէկ եկեղեցական՝ ինչ ալ ըլլայ իր աստիճանն ու գիրքը, իրաւասու չէ աւելի կամ պակաս բաներ ընելու և կամ փոփոխելու ընթերցումներն ու ասացումները :

Ըստ Տօնացոյցի՝ տարուան բոլոր օրերը կը բաժնուին երեք կարգի :

Ա. Տէրունի

Բ. Սրբոց

Գ. Պահոց

Ա. — Տէրունի օրեր են՝ Տիրոջը, Յիսուս Քրիստոսի անձին և պարագաներուն, (Մարգեղութեան և Փրկագործութեան) հետ կապ կամ առնչութիւն ունեցող օրեր :

Որով Տէրունի են

1. — Ծնունդ և Աստուածայայտնութիւն
2. — Անուանակոչութիւն
3. — Քառասնօրեայ Գալուստ
4. — Ծաղկազարդ
5. — Վերջին Ընթրիք և կամ Հաղորդ. Խորհուրդ
6. — Մատնութիւն
7. — Խաչելութիւն
8. — Թաղում
9. — Յարութիւն
10. — Համբարձում
11. — Հոգեգալուստ
12. — Պայծառակերպութիւն
13. — Երեւման Խաչ
14. — Խաչվերաց
15. — Վարագայ Խաչ
16. — Գիւտ Խաչ
17. — Եկեղեցւոյ՝ և
18. — Աստուածածնայ Տօներ :

Բոլոր կիրակիները Յարութեան օրեր են :

Բ. — Սրբոց օրեր են

1. — Յովհաննու Մկրտչի
2. — Յովակիմայ և Աննայի (Աստուածամօր ծնւղ.)
3. — Մարգարէից
4. — Առաքելոց
5. — Հայրապետաց
6. — Թարգմանիչ Վարդապետաց
7. — Ճգնաւոր միանձանց, Կուսանաց
8. — Մարտիրոսաց. նահատակաց յիշատակներուն

նուիրուած օրեր :

Գ. — Պահոց օրեր են

1. — Շաբաթամիջի չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, առաջինը նուիրուած Ս. Աստուածածնայ յիշատակին իսկ երկրորդը Ս. Խաչին :
2. — Շաբաթապահքեր :
3. — Մեծ Պահք :

Օրերու սոյն բաժանումները մէկ անգամով չէ եղած : Դարերու ընթացքին կամ ժողովներով և կամ հետեւողութեամբ Յունաց և Լատինաց սահմանուած են :

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Մեր եկեղեցական կազմակերպութեան առաջին զրոյժը տուողը եղած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ :

Ինքն է որ ձեռնադրած է 400-է աւելի եպիսկոպոսներ և բազմութիւն քահանայից, որոնք առաջնորդական և հովուական պաշտօններով երկու հարիւր թեմերու հոգեւոր գործին նուիրուեցան :

Էջմիածնի Մայր Տաճարը հայ ճարտարապետութեան հիմը կը նկատուի :

Սրբոց յիշատակին պանծացումը, Հռիփսիմեանց Կուսանաց և այլ սրբոց նշխարներու իբրև նուիրական մասունք պահուիլը՝ Պահոց օրերուն մէկ մասին դա-

սաւորումը, եկեղեցականաց ապրուստին հոգածութիւնը, եկեղեցական կարգ ու սարք եւն. , Ս. Գրիգորի անվիճելի հեղինակութեան արգասիքն են : Ան իր այսքան ձեռնարկներու և կարգադրութեանց մէջ կոյր հետեւող մը չէ եղած Յունականին, այլ ամէն ինչ ըստ կարելոյն հայացուցած է :

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԵՍ

Մեծն Ներսէս Ս. Գրիգորի թոռան թոռն է : Ծնաւ 329-ին : Իր ուսումը ստացաւ Կեսարիոյ մէջ իր կնոջ հետ միասին : Դասընկեր ունենալով Բարսեղ Կեսարացիի պէս ականաւոր դէմքեր :

Նախ զինուորական ասպարէզը ընդգրկեց, սակայն ազգին միահամուռ փափաքին և որոշումին առջեւ ընկրկեցաւ և ընդունեց եկեղեցականութիւնը :

Օծման համար մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ Կեսարիա տարուեցաւ : Վերադարձին ժողով գումարեց Աշտիշատի մէջ և զբաղեցաւ բարեկարգական հարցերով :

Շինեց ուրկանոցներ, հիւանդանոցներ, վանքեր, դպրոցներ և ամէնն ալ ապահովեց հաստատուն եկամուտներով : Սոյն մեծագործութեանց համար իրաւամբ կոչուեցաւ Մեծն Ներսէս :

Մասնաւոր կանոններով արգիլեց մօտաւոր ամուսնութիւնները : Վերջ տուաւ մեռելներու թաղման առթիւ հեթանոսական եպիւրեղի սովորութեանց, լալահառաչ կոծումներու, եւն. :

Կանոններ և օրէնքներ սահմանեց կրօնաբարոյական հիմնարկութեանց համար :

Բարեգործական այս հսկայ ձեռնարկները՝ որոնք ուղղակի կապ ունեցան սրտերու հետ, իրեն տուին Լուսաւորիչ Սրից մակդիրը :

ԻՔ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՈՍԿԵԴԱՐ

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱՌՈՐ ԴԷՄՔԵՐ

Ս. ՍԱՀԱԿ

Մեծն Ներսէսի որդին էր Ս. Սահակը. և վերջին արու շառաւիղը Պարթեւազն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սերունդին : Ս. Սահակ ծնաւ 348 սեպտ. 29-ին Կեսարիա, երբ տակաւին իր ծնողքը ուսանող էին հոն : Իր ուսումը ստացաւ իր ծննդավայրին և Պոլսոյ մէջ : Իբրեւ յունագէտ իր ժամանակակիցներուն մէջ նշանաւոր էր. այնպէս որ իրեն նման հազիւ կը գտնուէր Յունաց մէջ :

Բնականէն ուշիմ և աշխատասէր այս պատանին յաջողապէս սորվեցաւ Ասորերէնն ու Պարսկերէնն ալ :

Իր հօր նման՝ կանուխէն այրիացաւ. իր մէկ հատիկ աղջիկ զաւակը Մամիկոնեան Համազասպին հարսնացնելէ վերջ՝ ընդգրկեց կրօնական ասպարէզը, եւ վաթսուն հոգիէ բաղկացեալ աշակերտութիւն մը հաւաքելով սկսաւ Քրիստոնէական ուսուցման :

Ազգին միահամուռ փափաքին վրայ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 387-ին : Նկատելի է որ Ս. Սահակ Հայրապետ իր նախորդներուն պէս Կեսարիա չգնաց ձեռնադրութեան համար : Մեռաւ խոր ձերութեան մէջ 51 տարի կաթողիկոսութիւն ընելէ յետոյ :

Իր կեանքին մեծ մասը կապուած է Ս. Մեսրոպին՝ որուն հետ եղաւ հաւատոյ ամուլ:

Ս. Գրիգոր՝ լուսաւորիչ հոգւոց, Մեծն Ներսէս՝ լուսաւորիչ սրտից, և ինքը Ս. Սահակ Պարթեւն ալ իր նախնեաց կարգին եղաւ լուսաւորիչ մեաց:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ս. Մեսրոպ (Մաշտոց կամ Մաշթոց) ծնաւ Տարոնայ Հացիկ գիւղին մէջ 353-ին. հայրը Վարդան՝ Մամիկոնեան տոհմէն պատուական մարդ մը որ քաջալերեց իր զաւկին բնածին ընդունակութիւնը դէպի բարձրագոյն ուսումներ: Մեսրոպ աշակերտեցաւ Մեծն Ներսէսի: Յաջողապէս տիրացաւ Պարսկերէնի, մանաւանդ Ասորերէնի և եղաւ Արքունի դպիր: Ծառայեց Խոսրով և Վառաժապուհ թագաւորներու: Իր գործին մէջ իբրեւ վարժ և եփուն պաշտօնեայ, երկու թագաւորներու ալ համակրութիւնը վայելեց և իրապէս գնահատուեցաւ:

41 տարեկանին վարդապետ ձեռնադրուեցաւ և անմիջապէս 40 աշակերտներու խումբով մը սկսաւ Ս. Աւետարանի քարոզութեան: Իր աշակերտները՝ վերծանող և թարգմանիչ, իսկ ինքը ուսուցիչ և քարոզիչ մասնաւորաբար աշխատեցան Գողթն գաւառի մէջ որ տակաւին կը տիրէր հեթանոսական կրօնը:

Ան իր սոյն պաշտօնին մէջ տեսաւ Հայ գրական լեզուի չգոյութեան դժուարութիւնը:

Հայոց Գրի Գիւտին հեղինակը՝ Սահակ Պարթեւ Հայրապետին հետ հոգեկան և մտաւորական այնպիսի միութիւն մը կազմեց՝ որ անկարելի է զայն չվերագրել Նախախնամական Տնօրինութեան: Որովհետեւ եթէ այս զոյգը Հայոց ծոցէն ծնունդ առած չլինէր,

Թերեւս Հայ անունն իսկ պատմութեանց մէջ արձանագրուած չպիտի ըլլար:

Սահակ և Մեսրոպ իրենց հարիւր հոգիէ բաղկացեալ աշակերտութեան հետ կատարելապէս տիրանալէ վերջ Հայ ոսկեղնիկ լեզուին, կազմեցին Փամագիրք. Պատարագամատոյցը և Մատոց անունով ծանօթ ծիսաւ կատարութեանց գիրքերը:

Առանձնաբար Ապաշխարութեան շարականները Ս. Մեսրոպին, իսկ Աւագ Ծաբաթու Տօնակարգը Ս. Սահակին կ'ընծայուին:

Իրենց ամենամեծ գործը՝ որով անմահացաւ այս զոյգը՝ Աստուածաշունչին թարգմանութիւնն է:

Մեսրոպ առանձինն թարգմանած էր Ա. Թագաւորացն ու Առակացը իբր փորձ Ասորերէնի վրայէն: Իսկ Աստուածաշունչը ամբողջութեամբ Ս. Սահակին հետ թարգմանեցին Յունարէնի վրայէն:

Մաքսիմիանոս Պոլսո. Յոյն Պատրիարքը Եփեսոսի ժողովին կանոններուն հետ մաքուր գրուած օրինակ մը Աստուածաշունչը ղրկած էր: Երկու ձեռուններ իրենց ութսուն տարիքէն վերջ անգամ մըն ալ բաղդատելով աչքէ անցուցին իրենց նախորդ թարգմանութիւնը:

Պէտք է որոշապէս ըսել թէ՛ այս թարգմանութեանց բոլորին ալ մասնակցեցան քաղմանիչ աշակերտներ:

Բաց աստի անոնք թարգմանեցին օտար՝ մանաւանդ Յոյն Մատենագրութեան գլուխ գործոցները:

Սահակ և Մեսրոպ իրենց ձեռնասուններով Հայաստանի ամէն կողմերը վարժարաններ հիմնեցին: Ծողովմքի մէջ էր Կեդրոնական Վարժարանը, ուղղակի Մեսրոպի հսկողութեան տակ:

Ս. Մեսրոպ գործ ունեցաւ Բորիորիսոն կամ Մը-
ծըղնեայ կոչուած գարշելի աղանդաւորներու հետ, ու-
րոնք վերջ ի վերջոյ իր հուժկու քարոզութեանց առ-
ջեւ խոնարհեցան և ցրուեցան:

Ս. Մեսրոպի գործունէութիւնը չպարփակուեցաւ
միայն Հայոց մէջ: Ան Հայաստանի դրացի՝ Վրաց և
Աղուանից երկիրներն ալ երթալով անոնց համար ալ
գրել: հնարեց և Առաքելական պաշտօնով լուսաւորեց
երկու ազգերն ալ:

Իր կեանքի վերջի օրերուն վարեց կաթողիկոսա-
կան Տեղապահութիւնը հազիւ վեց ամիս: Մեռաւ 85
տարեկանին:

ԻՊ. ԳԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԺԱՄԱԿԱՐԴՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐ

Ս. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ

380 — 452

Հայ եկեղեցականութեան ամենէն փառաւոր դէմ-
քերէն մին է Ս. Ղեւոնդ Երէցը: Սահակ-Մեսրոպեան
աշակերտութեան ամենէն երիցագոյնը: Ժամանակի
գիտութեանց քաջահմուտ, հռետորական կարողու-
թեամբ օժտուած, և հոգեկան բարձր արժանիքներով
բոլոր Հայ ժողովրդէն ճանչցուած՝ սիրուած անձնա-
ւորութիւն մը:

Վարդանանց պատերազմի հոգին էր. հայրապե-
տանոցի մէջ անվրձեւի հեղինակութիւն կը վայելէր:

Հակառակ անոր որ ան քահանայ մըն էր միայն՝
իր ընկերներէն մին կաթողիկոս և երկուքը եպիսկո-
պոսներ էին, և սակայն Հայ ժողովուրդը ճանչցաւ
զայն իբր խումբին պարագլուխը և իր անունով կո-
չեց — Ղեւոնդեան Քահանայք — Վարդանանց պատե-
րազմի նահատակ եկեղեցականները:

Հայ ազգին Քրիստոնէութեան՝ անջնջելիօրէն կապ-
ուած անուն մըն է Ս. Ղեւոնդ Երէցին անունը:

Ս. ՅՈՎՍԷՓ ՀՈՂՈՅՄԵՑԻ

437 — 452

Ս. Յովսէփի կաթողիկոսութեան տասնհինգ տար-
ւոյ ժամանակամիջոցը Հայ-Քրիստոնէութեան համար

ճակատագրական շրջան մը եղաւ : Բորբորիսոն կամ Մծղնեայ կոչուած աղանդաւորներ, թեւեւ մեր ժամանակի գրգռլ-պաշտներ՝ վատթարագոյն տեսակէն անբարոյական մարդիկ էին : Գաղտնի հաւաքոյթներ, մութին մէջ սարքուած խէնէշութիւններ, կռապաշտութենէ մնացած տեսակ մը Վեսսեան կոյսերու և կամ Անահիտի տաճարին մէջ սրբացող աղջիկներու կենցաղին շարունակութիւններն էին :

Դժբաղդաբար ասոնց հետեւեցան կարգ մը եկեղեցականներ ալ : Որով Շահապիվանի մէջ Յովսէփ Կաթողիկոսին նախագահութեամբ, նախարարներէ և եկեղեցականներէ բաղկացած խառն ժողովով մը խիստ կանոններ սահմանուեցան մօզնէից, անբարոյ եկեղեցականաց, երկրորդ կամ երրորդ աստիճանի ամուսնութեանց, ընտանեկան պղծութեանց եւնի համար :

Աւելորդ է ըսել թէ՝ Ս. Յովսէփ Կաթողիկոս իբր պետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, իր մարտիրոսացմամբ սրբացած, անմոռանալի անուն մը թողած է մեր պատմութեան մէջ :

Տ. ԳԻԻՏ ԱՐԱՀԵՋԱՅԻ

461 — 478

Տ. Գիւտ Հայրապետ բաղդը ունեցաւ հանդիսաւորապէս ընդունելու Վարդանանց պատերազմին առթիւ նախ Պարսկաստանի մէջ բանտարկուած և ապա աքսորուած Հայ նախարարները, որոնք Արքայից Արքային հրամանով արտօնուած էին վերադառնալու իրենց երկիրը : Հիացումով պէտք է յիշատակել այն կամաւոր մարտիրոսութիւնը աքսորեալ նախարարներու կիներուն և զաւակացը որոնք ըստ Եղիշէի «Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհի» են որ իրենց ամուսիններուն բացակայութեան միջոցին հեռու ընտանեկան վայելքներէն, լերանց ծերպերու և քարան-

ձաւներու մէջ խստակրօն ճգնողութեամբ ապրեցան :

Իր օրով Հայաստան խաղաղած էր, նախարարներու վերադարձէն վերջ՝ վերաշինութեան ձեռնարկուած էր : Գիւտ Կաթողիկոս իր կարգին առիթէն օգտուեցաւ և վերջնական կարգ ու կանոն սահմանեց եկեղեցական արարողութեանց և աղօթքներուն : Ներկայիս գործածական ժամագիրքին առաջին հեղինակը ինքն է :

Ան ընդերկար չի վայելեց իր կազմակերպութեան արդիւնքը : Պարսկաստանի Պերոզ թագաւորին հրամանով պաշտօնազուրկ եղաւ : Եւ հախառակ անոր բռնութեանց արիւթաբար դիմադրեց իր քրիստոնէական հաւատքին համար, և իր կեանքը կնքեց խաղաղութեամբ :

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցին կրտսեր աշակերտութեան կը պատկանին հետեւեալները .

Եղիշէ՝ հեղինակ համանուն գիրքին, Պատմութիւն Վարդանանց Պատերազմին : Մաքուր հայերէնով գրուած գիրք մը որ իբր նմոյշ կը ծառայէ Ոսկեդարու դասական լեզուին :

Եզնիկ Կողբացի՝ հեղինակ իր անունով ծանօթ դասական գիրքին, որով կը պայքարի եղծ աղանդոց, մանաւանդ պարսկական գէնին դէմ :

Մովսէս Խորենացի՝ կամ քերթող, պատմահայր : Հեղինակ իր անունով ծանօթ Հայոց Պատմութեան : Խորենացիին կը վերագրուին կարգ մը գիրքեր, շաւականներ և տաղեր :

Դաւիթ Անյաղք Փիլիսոփայ՝ քաջ յունադէտ, Գիւտ Կաթողիկոսին յանձնարարութեամբ գրած է Խաչի տօնին Բարձրացուցեք ճառը :

Ղազար Պարփեցի՝ արժանահաւատ պատմագիր մը :

Ասոնց ամէնն ալ բարձրաստիճան եկեղեցականներ եղած են: Արդեամբ և գրականութեամբ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած Հայաստանեայց եկեղեցիին:

Ս. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

478 — 490

Ս. Սահակէն վերջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նշանաւոր հայրապետներէն մին է Ս. Յովհան Մանդակունին: Իբրեւ բարեկարգիչ եկեղեցական արարողութեանց, հեղինակ բազմաթիւ շաբաթականներու, եկեղեցական կանոններու, Տօնացոյցի, Մաշտոցի վերանորոգութեան, աղօթքներու և մանաւանդ Մեծ Պահոց Ճաշուի աղօթքներուն, եւլն. եւլն.: Այնպէս որ Օձնեցին եղածը հաստատեց, իսկ Շնորհալին շարականներով զարդարեց:

Մանդակունին եղած է միանգամայն մատենագիր, թարգմանիչ, քաջ ատենաբան:

Մեր ազգային պատմութեան մէջ Մանդակունին նշանաւոր է իբրեւ խորհրդատու և քաջալերիչ Վահանեանց շարժման: Եւ իրօք ալ Վարդանանց Պատերազմէն քառօրդ դար վերջ՝ Վահան Մամիկոնեանին յաջողութիւնները և մինչեւ Մարզպանութիւն բարձրանալը՝ Հայոց Պատմութեան պանծալի թուականներէն մին կը կազմէ:

Տ. ԲԱԲԳԵՆ ՈԹՄՍԵՅԻ

490 — 516

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կարողագոյն դէմքերէն մէկն է Ոթմսեցի Հայրապետը: Իր օրով յուզուեցան Նեստորական և Բաղկեդոնական խնդիրներ:

Հայերը անտեղեակ չէին Պոլսոյ մէջ անցած դարձած կրօնա-դաւանաբանական խնդիրներէն: Սակայն Հայաստանի քաղաքական խառնակ վիճակը երբէք թոյլատու չէր եղած զբաղելու կրօնական հարցերով և առիթներ ալ ներկայացած չէին:

Բարգէնի օրով Նեստորականներ վերջնականապէս լքեցին իրենց կեդրոնը՝ Եգեսիան, և ապաստանեցան Պարսկաստան, ուր գտան արգաւանդ հող մը իրենց պառակտիչ քարոզութեանց համար: Եւ բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդը յունամիտ ներկայացնելով պարսկական կառավարութեան առջև, անոր կասկածը հրաւիրեցին հանդարտաբարոյ բնակչութեան վրայ:

Պարս-Ասորական եկեղեցին պահ մը ցնցուեցաւ և իբրեւ փրկութեան միակ ելք Սամուէլ և Բեթերշամայ երէցներէ կազմուած պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ Հայոց Կաթողիկոսին:

Ոթմսեցի Հայրապետը ըստ աւանդական սովորութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հարցը տարաւ եպիսկոպոսներէ և տանուտէրներէ բաղկացած ժողովին, որ գումարուեցաւ ի Դուին 506-ին: Եւ ամենուն հաւանութեամբ իբրեւ վճռագիր դաւանական թուղթ մը տրուեցաւ պատգամաւորներուն, որուն մէջ Հայ եկեղեցին իսպառ կը մերժէր Նեստորի քարոզած երկու բնութիւն դաւանութիւնը և կը նզովէր զայն:

Պատգամաւորներ թէեւ ուրախութեամբ դարձան, սակայն փորձը ցոյց տուաւ որ թուղթին պարունակութիւնը անբաւական էր, որով ստիպուեցան անգամ մը եւս գալ Հայաստան:

Այս անգամ Բաղկեդոնի խնդիրն էր բերուած: Հայեր ըստ առաջնոյն կրկին ժողովուեցան և երկրորդ թուղթով մը նզովեցին Եւտիքէսն ու Տոմարն Լեւոնի,

և հաստատեցին Զենոնի Հենետիկոնը : (Դաւանաբանական թուղթ Զենոն կայսեր) :

Պաշտօնական սոյն գիրերը Պարսիկ արքունիքն ալ վաւերացուց , որով կացութիւնը փրկուեցաւ :

Սոյն երկու ժողովներու գումարման և թուղթերու խմբագրութեան մէջ ի յայտ կուգայ Բաբգէնի գրական և վարչական կարողութիւնը և դաւանաբանական հմտութիւնը :

ԻՊ. ՊԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՎԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՆՇԱՆՍԱՒՈՐ ԴԷՄՔԵՐ

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՅԵՑԻ

615 — 628

Հայ եկեղեցականութեան փայլուն դէմքերէն մէկն ալ Կոմիտաս կաթողիկոսն է : Հռիփսիմեանց տաճարին նորոգողը և սրբուհւոյն նշխարները իւրապատուելի նորակերտ դամբարանին մէջ զետեղողը :

Կոմիտասի գրական և կրօնա-բանաստեղծական ինչպէս նաև երաժշտական կարողութեան ապացոյցը կը կազմէ ԱՅԺԻՃԲ ՆՈՒՐԵԱՅԻՔ շարականը , որ մեր շաւակնոցի ամենէն ընտրելագոյն կտորն է :

Ինք իբրեւ զարգացած մարդ՝ սատար և զօրավիգ հանդիսացած է Սիւնեաց և Արշարունեաց ուսումնարաններուն :

Գնահատած է Սիւնեաց Վարդապետին , Մաթուսաղա քերթողահօր անվիճելի կարողութիւնը իր եղբորորդին՝ Թէոդորոս Քաթենաւորը անոր աշակերտացնելով , որ իր կարգին Սահակ Զորափորեցիի և Յովհանն իմաստասէր կաթողիկոսներու ուսուցիչը ըլլալու պատիւը կը վայելէ :

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ

641 — 661

Կարգ ու կանոն սիրող և մանաւանդ եկեղեցական երգեցողութեան և ժամակարգութեան նախանձախընդիր անձ մը եղած է Ներսէս Կաթողիկոսը :

Իրեն հրամանովն էր որ Շիրակայ գաղթականքին Առաջնորդը՝ գիտնական Բարսեղ Ճոն վարդապետը ընտրեց ու դասաւորեց շարակնոցը, որ կոչուեցաւ Ճոնընթիք: Իր օրովն էր որ սկսաւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ կատարուիլ ամենօրեայ նոյնօրինակ պաշտամունքը:

Ներսէս Գ. Կաթողիկոս դժբաղդութիւնը ունեցաւ տեսնելու և դուշակելու Արաբական արշաւանքին բաւարարութիւնը:

Ան ծանօթ է Ներսէս Շինող պատուանունով: Իր ժրջանութեամբ կառուցուած շատ մը եկեղեցիներու մէջ առաջնութիւնը կը վայելէ Զուարթնոց եկեղեցին, որ ներկայիս հնաբաններու լուրջ հետաքրքրութեան առարկան է: Իր օրովն է որ երկու հայ ճգնաւորներ՝ Յովէլ և Թոգիկ, տեսիլքով կը տեսնեն Խաչափայտին այն մասը զոր Ս. Հռիփսիմէ կոյսը իր փախուստի միջոցին պահած էր Վանայ հանգիպակաց Վարազ լեւան ժառերէն միոյն տակ: Ներսէս Աստուածահրաշ այս գիւտին վրայ մեծահանգէս և աշխարհախումբ տօնակատարութեամբ հաստատեց Վարազայ Խաչի տօնը՝ որ զուտ Հայկական տօն մըն է:

Տ. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐԱՓՈՐԵՑԻ

677 — 703

Պատկառելի և քաղաքագէտ անձնաւորութիւն մըն էր Սահակ Զորափորեցի Կաթողիկոսը: Իր օրով Հայաստան կռուախնձոր մըն էր Յունաց և Արաբացւոց միջեւ. և Հայեր զոհն էին իրենց միջի Յունա-Արաբական կռուակցութեանց ձգտումներուն, որոնք երբեմն ծայրայեղութեան տարուելով ահաւոր դժբաղդութեանց դուռ կը բանային:

Արաբացիք որոշեցին Վարդանակերտի պարտութեան արտաք մաքրել, որով ահաւոր բանակով մը սկսան յառաջանալ դէպի Հայաստան:

Մեծանուն Սահակ Կաթողիկոս հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին անձամբ վտանգը դիմաւորեց:

Եւ երբ Խառան քաղաքը հասած էր, զգաց թէ մահը մօտ է և իրեն համար անհնար Արաբական բանակի հրամանատար Ոկբային ներկայանալ: Ուստի նամակ մը պատրաստեց և յանձնարարեց մօտը եղող ներուն որ երբ մեռնի, գերը իր ձեռքին մէջ դնեն:

Ոկբան՝ որ արդէն իմացած էր Հայ Կաթողիկոսին իր շքախումբով դէպի իրեն ընդառաջելը, և վերահաս մահը, նուիրական պարտականութիւն համարեց այցելել հանգուցեալին և արաբական ողջոյնով մը բարեկց վախճանեալը:

Պատմագիրները կ'ըսեն թէ՝ երբ Ոկբան հիացած կը գիտէր պատկառազգու նշնեցեալը՝ ձեռքի շարժում մը նշմարեց և ծռելով առաւ յիշեալ նամակը:

Գիրը օրհնութիւն մըն էր Ոկբային համար՝ երբ սա ներէր Հայ ժողովուրդին և թող տար որ Հայեր կրօնական ազատութիւն ունենային, իսկ ի հակառակէն՝ նզովք մըն էր:

Ոկբան տեղի տուաւ և Հայ ժողովուրդը ստոյգ բնաջնջումէ մը վերապրեցաւ:

Զորափորեցիին կը վերադրուին Խաչի և Եկեղեցւոյ գոհար շարականներ ինչպէս նաև եկեղեցական կանոններ:

Այսպիսի դժնդակ ժամանակներու մէջ գրական և կազմակերպչական արդիւնքներ ցոյց տալ, քաջածանօթ ըլլալ արաբական լեզուին, արդիւնք է բացառիկ մտաւոր կարողութեան:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Կ. ՕԶՆԵՅԻ

717 — 728

Հայ եկեղեցականութեան փառքերէն մէկն է Օձնեցի՝ Իմաստասէր հայրապետը։ Մեզի ծանօթ Քոթեւնաւորի աշակերտը. տէր բարձր զարգացումի և կատարելապէս հմուտ յունարէնի և արաբերէնի։

Օձնեցին, Զորափորեցիին սկսած արաբական քաղաքականութեան իբրեւ ջերմ հաւատացող, և ապա ձեռնհասօրէն ալ վարողը եղաւ զայն։

Իր զարգարուն հանդերձանքը, մազ ու մօրուքի ոսկեփոշիով յարգարանքը, միացած իր բնատուր առնական գեղեցկութեան. պարթեւ հասակին, կենցաղագէտ և քաղաքագէտ վարուողութեան, ակնածանքի և հիացումի միջոցով մը ստեղծեցին իր շուրջ, այն աստիճան որ էօմէր ամիրապետ փափաքը ունեցաւ առ ի տեսութիւն իր մօտ հրաւիրել Հայոց Հայրապետը։

Օձնեցին չքախումբով մը Դամասկոս հասաւ և հայրապետական փառաւոր հանդերձանքով ներկայացաւ էօմէր ամիրապետին։ Պատմիչներ կ'ըսեն թէ՝ էօմէր ինքն ալ հիացաւ Հայոց փառաւոր կաթողիկոսին և իսկոյն հրամայեց որ նստի։

Ամիրապետը որ ծանօթ էր Քրիստոնէական կրօնի պարզութեան՝ ուզեց գիտնալ թէ՝ ինչո՞ւ այդքան շքեղ և փայլուն էր հագուած։ Օձնեցին բացատրելէ վերջ թէ՝ Տէրն Մեր Յիսուս Քրիստոս և իր Առաքեալները հրաշագործելու կարողութեամբ օժտուած էին իսկ ինք՝ ո՛չ, թէ յաչս ժողովրդեան պատկառազուրկաւ համար հագուստն ու արդուզարդը անհրաժեշտութիւն մըն է, մանաւանդ որ ինք քաղաքական և զինուորական ու է ոյժ մըն ալ չունէր. հետեւա-

բար հարկադրուած է երեւնալ այսպէս. և սակայն եթէ ինքը (ամիրապետը) կ'ուզէ ներքնապէս ալ իրեն ծանօթանալ կը խնդրէ որ շուրջիները դուրս ելնեն։ Տրուած հրամանին վրայ դահլիճին մէջ ինքն ու ամիրապետը մնացին։ Եւ ահա Օձնեցին սկսաւ մէկիկ մէկիկ քակել ու հանել վրայի ոսկեճամուկ զգեստները, և տակէն երեւաց քուրձերն ու ցփսիները՝ զոր մորթին վրայէն հագած էր երանելի հայրապետը։ Ամիրապետը իր հիացմունքը գրեթէ պաշտամունքի հասցուց։ Իր ձեռքերով շօշափեց խառնազգեստը և բացազանչեց «միթէ մարդկօրէն կարելի՞ է հագնիլ ասիկա»։ Եւ արեւելեան վեհապետներու յատուկ սովորական բանաձեւով մը ըսաւ. «խնդրեա՛ր զինչ եւ կամիս. զի արարից քեզ»։ ուզէ՛ ինչ որ կը փափաքիս որպէսզի քեզի ընեմ։

Օձնեցին խնդրեց Ա. որ Հայ քրիստոնեաները չըռնադատեն իսլամանաւու. Բ. եկեղեցականներէն հարկ չպահանջուի. Գ. Քրիստոնէական պաշտամունքին ազատութիւն չնորհուի։

Էօմէր անմիջապէս հրովարտակով շնորհեց խնդրանքները և տեսնելով որ Կաթողիկոսը իր անձին համար բան մը չուզեր, զայն ալ եօթն անգամ խիւսյեց, այսինքն եօթը ձեռք հագուստ և դրամական պարգեւներ տուաւ։

Օձնեցիին դիմումին վրայ, Դամասկոս գտնուող Հայ գերի նախարարներ ու մեծամեծներ գերութենէ ազատեցան և Հայաստան վերադառնալու արտօնուեցան։

Օձնեցիին եկեղեցական առաջին գործը եղաւ Քաղկեդոնիկ մտայնութեան իսպառ մաքրագործումը, որուն հետ ի հարկէ յունական քաղաքականութեան վտարումը Հայաստանի սահմաններէն։

Իմաստասէր հայրապետը իր անձնական հսկողութեամբ հաւաքեց իր նախորդներուն օրով ընդունուած եկեղեցական կանոնները, իսկ իր նախագահութեամբ Դուինի մէջ դումարուած եկեղեցական ժողովով մըն ալ պակասածները լրացնելէ վերջ, յատուկ հոգածութեամբ մը ամէնն ալ գրել տալէ վերջ պահեց հայրապետանոցին մէջ:

Իր մասնաւոր ուշադրութեան առարկան դարձուց ժամակարգութիւնը: Այնպէս որ իր նախորդներուն օրով եղածները բարեկարգեց և իր կողմէ ալ անհրաժեշտը աւելցնելով ճոխացուց և գեղեցկացուց, որով վերջնական ձեւ մը տուած եղաւ ժամագիրքին:

Օձնեցիին նշանաւոր գործերէն մին ալ Մանաղկերտի Հայ-Ասորական ժողովը եղաւ, ուր երկու աղագերու միջեւ թիւրիմացութեան հետեւանօք առաջ եկած կասկածները փարատեցան և երկու եկեղեցիներու միադաւանութիւնը վաւերացուեցաւ:

Ահաւասիկ իրապէս Մեծ Մարդ մը, որ իր քաղաքակա՛ն ուղիղ դատողութեամբ և քրիստոնէական պայծառ իմացականութեամբ ամենամեծ ծառայութիւնը մատուց Հայ ազգին և իւր եկեղեցւոյն:

ԻԵ. ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՃԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՆՇԱՆՍԻՈՐ ԳԷՄԲԵՐ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Հայ եկեղեցականութեան մէջ աննման դէմք մըն է Ս. Գրիգոր Նարեկացին: Թէև անիկա հայրապետական աթոռ մը չէ գրաւած և ազգին ճակատագրին հետ առնչութիւն ունեցող քաղաքական դեր մը չէ ունեցած, այլ վանքի մը չորս նատերէն ներս միայն ապրած, աւելի ճիշդը ճգնած ու տքնած. և սակայն ապրուած այդ կեանքը՝ Յաւիթեմականապէս դրոշմուած է Հայ ժողովուրդի մեծին ու փոքրին հոգւոյն մէջ:

Նարեկացին ծնած էր առաքինազարդ ընտանիքէ մը 950-ին: «Մարմնաւոր հրեշտակին և զուարթուն հսկողին» ծնունդը՝ ինքնին բացատրելի է ընտանեկան այն մաքուր մթնոլորտով, որմէ կեանք առաւ ան, և որուն մէջ սնաւ ու զարգացաւ:

Նարեկացիին հայրն է Տ. Խոսրով Եպիսկոպոս Անձեւացեաց (Վասպուրական): Մայրը՝ քոյրն է Անանիա Վարդապետ Նարեկացիին, կանուխէն մեկնած աստե՛նականէն, թողլով երեք որբուկներ և երիտառարդ ամուսին մը:

Խոսրով իր կնոջ մահէն վերջ եկեղեցականութեան մէջ յառաջացաւ և Առաջնորդ եղաւ Անձեւացեաց գաւառին: Ան ճանչցուած է մտքի և գրչի մարդ: Ըն-

տիր և հոգեւոր գրուածքներ են իր Պատարագի և Ժամագիրքի մեկնութիւնները :

Նարեկացին մեծցաւ ու դաստիարակուեցաւ իր մօրեղբօր շունչին ներքեւ անոր հիմնած Ս. Սանգուլատի վանքին մէջ որ ապա իր անունով Նարեկայ վանք կոչուեցաւ :

Ահա ընտանիք մը , որուն Հայրը իր գարուն զարգացած եպիսկոպոսներէն և քաջարթուն հովիւներէն մինն է . իսկ Մայրը Անանիա Վարդապետի նման բազմահմուտ և աստուածակիր մէկու մը քոյրը :

Սուրբը երկարակեաց չեղաւ , յիսունը անց արդէն Նարեկայ վանքին ցուրտ հողը գրկած էր : Կանուխէն վարդապետական ձեռնագրութիւն ստացաւ և ինքզինքը նուիրեց գրականութեան և ուսուցչութեան : Ինքզինքը կը կոչէ , «յետին վարժապետաց և կրտսեր բանասիրաց» : Իր երկասիրութեանց մէջ ամենէն բարձր տեղը կը գրաւէ Նաւեկ աղօթամատեանը :

Մեր կողմէն Նարեկի մասին աւելցնելիք բառ մը իսկ չունինք : Զերմօրէն կը յանձնարարենք միայն Ամեն . Տ . Թորգոմ Ս . Պատրիարքի (Եգիպտոսի Հայոց նախկին Առաջնորդ) Նարեկի աշխարհաբար թարգմանութիւնը : Ոչ միայն պատմական և գրական ուսումնասիրութեան համար , այլ առատօրէն ըմբռնելու այդ հոգեկան վսեմ վայելքը որ Նարեկացիին է միայն : Որովհետեւ ոչ ոք կրցած է անոր պէս ապրիլ աղօթքի կեանքը :

Իր կենդանութեան արդէն Հայոց սուրբը ճանչցուած էր . և երբ իր վախճանումէն քանի մը տարի վերջ Արծրունեաց Սեփեքերիմ թագաւորը իր հայրենիքը լքած իր ժողովուրդով Սեբաստիա կ'երթար , սուրբին մասունքէն մաս մը առած իր հետ միասին կը տանէր , հոն նոր ուխտատեղի մը հիմնելու նպատակաւ :

* * *

Մեր վերջին դասը (Ներսէս Շնորհալի) չխօսած աւելորդ չեմ տեսներ հոս ամփոփ մէջբերումով մը պատկերացնել հայրապետական աթոռին ըրած տեղափոխութիւնները . մասամբ ուրուագծած ըլլալու համար Կենդանի Գահասակութիւնը Հայաստանաց Եկեղեցւոյ հայրապետութեան :

Ա . Սահակ Պարթեւ Հայրապետ , Պարսկաստանի իր աքսորանքէն դարձէն վերջ աթոռը առժամաբար Բագրեւանդ (Պայազիտ իւշ Գիլիսէ) փոխադրած էր 432-ին : Հայրապետանոցին էջմիածինէն վերջնականապէս Դուին փոխադրութիւնը կատարուեցաւ 485-ին Յովհան Մանգակունի Կաթողիկոսին ձեռամբ , երբ Վահան Մամիկոնեան Հայաստանի մարզպան կարգուած էր :

Բ . Դուինի մեծ երկրաշարժը պատահեցաւ 893-ին , Գէորգ Գառնեցի Կաթողիկոսին օրով , ի մէջ այլոց կործանեցաւ հայրապետանոցն ու կաթողիկէն ալ և կաթողիկոսը մազապուր ազատեցաւ աղէտէն :

Եւ վերջապէս , երկրաշարժէն 34 տարի վերջ , 927-ին Յովհաննէս Դրասխանալերտացի Կաթողիկոսին օրով աթոռը հաստատուեցաւ Աղթամար կղզին , Գազիկ Արծրունի թագաւորին հրաւերով :

Գ . Անանիա Մոկացի Կաթողիկոսը ապաստանեցաւ Կարս , Արաս թագաւորին մօտ , 946-968 :

Դ . Խաչիկ Արշարունի Կաթողիկոսը Արգենայի մէջ , Անիի մօտ 973-992 :

Ե . Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը Անիի մէջ 1019-1058 :

Զ . Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսին օրով բազմաթիւ հակաթոռ կաթողիկոսներ ունեցաւ Հայ եկեղեցին :

Հայաստանէն դուրս Մարաշի շրջանին մէջ Հոնի , քիչ մը անդին Շուղրի լեռներուն՝ Քէսունի Կարմիր վանքը հայրապետանոցներ եղած էին :

Վկայասէր վախճանեցաւ Շուղրի վանքին մէջ, ուր արգէն իր աթոռակիցն էր Բարսեղ Ա. Անեցիին 1105-1113:

Է. Քէսուռնի (Պեհեսնի) Գող Վասիլ Հայ իշխանին մահէն վերջ, Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը աթոռը փոխադրեց իր հօրենական կալուածը, Ծովք կամ Տլուք բերդը, 1116-ին:

Ը. Միեհնոյն կաթողիկոսը 1149-ին Հռոմկլայ հաստատուեցաւ:

Թ. Հռոմկլան գրաւուեցաւ եգիպտացիներէն և կործանեցաւ 1292-ին և կաթողիկոսը՝ Ստեփաննոս Հռոմկլայեցիին Գահիրէ գերի տարուելով հոն վախճանեցաւ: Իսկ նոր կաթողիկոսը, Գրիգոր Անարզաբացիին (Անաւարզա) օծուեցաւ Կիլիկիոյ ոստանին՝ Սսոյ մէջ և աթոռն ալ հաստատեց հոն:

Ժ. 1432-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը վերադարձաւ և հաստատուեցաւ Էջմիածին. ազգային ընտրութեամբ կաթողիկոս օծուեցաւ Կիրակոս Վարդապետ Վիրապեցիին, իսկ Աղթամարայ և Սսոյ կաթողիկոսութիւններն ալ շարունակուեցան, ի հարկէ ոչ իբրեւ հակաթոռ: Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը վերջացած էր..., իսկ Կիլիկիոյ Հայրապետութիւնը փոխադրուած է Անթիլիաս, ինչպէս յիշեցինք մեր անցեալ գասերէն միոյն մէջ:

ԻԶ. ԳԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՃԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻԿՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԳԷՄՔԵՐ

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ (ԿԼԱՅԵՑԻ)

1166 — 1173

Կլայ, Հռոմկլան՝ եգեսիոյ, Քէսուռնի, Թլպաշարի (Այնթապ) մէջտեղ, Եփրատի և իրեն հարկատու ճիւղերէն Մէրզմէն գետակով շրջապատուած, անմատչելի ժայռաբլուրի վրայ Հռովմէական տիրապետութեան շրջանին շինուած անառիկ բերդ մըն է: Այսօր աւերակոյտ մըն է ան. և սակայն մեծ պատերազմէն առաջ, իբրեւ սրբավայր Հայ ժողովուրդին սիրական վայրն էր, ուր կը գիւմէին հարիւրաւորներ մօտակայ գիւղերէն ու քաղաքներէն, օրերով կը մնային Էննեո հայ գիւղին մէջ, և Աստուածածնայ Կիրակիին Տ. Ներսէսի ճգնարանին մէջ Ս. անմահ Պատարագ մատուցանել տալէ և ուխտերնին ալ կատարելէ, ուրախանալէ և զուարճանալէ վերջ՝ կը վերադառնային իրենց տեղերը:

Դուք լաւ գիտէք որ Հայոց Լուսաւորիչ Ս. Գրիգոր իր աթոռը հաստատեց Էջմիածնի մէջ, Հայաստանի Վաղարշապատ քաղաքին մօտ: Դժբաղդաբար ինչպէս անցեալ գասին մէջ տեսանք, ինը դար վերջ մեր կաթողիկոսութիւնը Հռոմկլայի մէջ հաստատուած էր. քաղաքներէ և բնակութիւններէ հեռու, ժայռերու և քարանձաւներու բլրակի մը վրան: Պարզ այն

պատճառաւ որ Հայոց Հայրապետութիւնն ալ Հայ Ժողովուրդին նման տարագիր ու հալածական աստանդական կը դեգերէր:

Շնորհալին կը սերէր Պահլաւունեաց ազնուական ցեղէն: Ծնաւ Ծովքի զղեակին մէջ 1100-ին: Կ'արժէ ճանչնալ իրմէ առաջ իր ցեղն ու իր նախնիքը:

Ինչպէս գիտենք, Լուսաւորչայ արու սերունդը Սահակ Պարթեւով կը վերջանայ: Մամիկոնեան Վարդանի աղջիկներէն մին՝ Սահակի աղջկան թոռնուհին, ամուսնացաւ Արշարունեաց Արշաւիր Կամսարապանին հետ, որ ցեղով Պահլաւունի էր: Ահա այս միութենէն պիտի սերէին հոյլը նշանաւոր դէմքերու. որոնք իրենց բացառիկ առաւելութիւններով միջին դարու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ երկնակամարին վրայ մըշտափայլ համաստեղութիւն մը կազմեցին:

Ա. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի, (աշխարհական) ներհուն փիլիսոփայ, լեզուագէտ, գրագէտ, Աստուածաբան, այլ մանաւանդ քաղաքագէտ և իր մայրենի եկեղեցւոյ սիրով վառուած Մեծ Հայք, Պոլսոյ Մոնոմախոս կայսեր կողմէ կուսակալ կարգուեցաւ Հայաստանի Յունական բաժնին և Միջագետքին: Իր օրով, իր հրամանին ենթակայ երկիրներ խաղաղութիւն վայելեցին: Ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ ուղղափառ եկեղեցիին և հալածեց ու ցրուեց թոնդրակեցիները որ Մծղնէից աղանդը շարունակողներն էին:

Մագիստրոս ունեցաւ ութ զաւակներ, չորս մանչ, չորս աղջիկ: Մանչերէն Վահրամ որ անորդի մնացած և այրիացած էր, հօրը մահէն վերջ եկեղեցական ասպարէզը մտաւ և ընդհանուրին փափաքով կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

Բ. Վահրամ — Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսն է ասիկա: Գրական ձիրքերով ծանօթ, մարտիրոսական

վկայութիւններ հաւաքելու հետամուտ, վարժ և կենցաղագէտ անձ մը, որ իր երկարատե ճամբորդութեան ընթացքին Եգիպտոս ալ այցելելով այս տեղի Հայոց համար Եպիսկոպոս, ըստ ոմանց Կաթողիկոս ձեռնադրեց իր քրոջ տղան՝ Գրիգորիսը:

Գ. Մագիստրոսի աղջիկներէն մին ամուսնացած էր Ծովք կամ Տլուքի իշխանին հետ, որուն Ապիրատ անուն զաւակին զաւակներն են, Վասիլ, Շահան, Գրիգոր և Ներսէս:

Դ. և Ե. Գրիգոր և Ներսէս Շնորհալի Կաթողիկոսներն են, որոնց մասին պիտի խօսինք:

Զ. Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս, Վասիլի որդին:

Է. Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոս, Շահանի որդին:

Ը. Ներսէս Լամբրոնացի Արք Եպիսկոպոս, Ապիրատ Գրիգոր Կաթողիկոսին քրոջ՝ Շահանդուխտի որդին:

***

Գրիգոր և Ներսէս Ծովքի Ապիրատ իշխանին զաւակները կանուխէն՝ իրենց հօր սպանութենէն վերջ, Քէսուն՝ Շուղրի Կար Ռիւր վանքը տարուած և յանձնուած էին Բարսեղ Կաթողիկոսին խնամոց:

Երբ իրենց մեծ մօրեղբայրը՝ Վկայասէր Կաթողիկոսը կը մեռնէր, Գրիգոր 12 իսկ Ներսէս 7 տարեկան փոքրիկներ էին:

Վկայասէր կանխահոգութիւնը ունեցած էր Գրիգոր պատանեակը իր հիւանդութեան անկողին քով բերել տալու, յանձնարարելու և կտակելու իրեն քույրներուն, մասնաւորաբար Բարսեղ Կաթողիկոսին, իբրեւ ապագայ կաթողիկոսուն:

Այնպէս որ այս երկու իշխանազունք մասնաւոր խնամք և կրթութիւն ստացան Ստեփաննոս Վարդա-

պետ՝ Մանուկ մականունանեալ ձեռնհաս ուսուցչէ մը որ Արծաթի Դարուն ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկն էր իր կազմակերպած ուսումնարանով, քարոզելու և դասախոսելու բնատուր ձիրքերով, որոնք լիառատօրէն պիտի արգասաւորէին Շնորհալիներու փառանքով:

Հազիւ թէ Գրիգոր արբունքի էր հասած, Բարսեղ Հայրապետ ծանօթօրէն հիւանդացաւ, և զգալով մահուան մօտաւորութիւնը Եպիսկոպոս ձեռնադրեց զայն:

Իսկ իր մահէն վերջ 1113-ին, Կաթողիկոսութեան յարմարագոյն ընտրելի ընդունուեցաւ բարձրահասակ և վայելչագեղ, այլ անմազ գիւմար Եպիսկոպոսը, որ Գրիգոր Պահլաւունին էր, հազիւ 18 կամ 20 տարեկան:

Ինչպէս ըսինք, Գրիգոր Պահլաւունին եղբայրն էր Ներսէս Շնորհալին, իրմէ հինգ տարու փոքր: Իր եղբոր հետ միասին Շուղրի Կարմիր վանքէն 1116-ին Ծովք, անկից ալ 1149-ին Հռոմկայ փոխադրուեցաւ: Ահա այս է իր Կլայեցի կոչուելուն պատճառը:

Ներսէս շնորհիւ իր երկնապարգեւ ուշիմութեան, վայելած բացառիկ դիրքին, զարգացաւ և յառաջացաւ եկեղեցական ասպարէզին մէջ, այլ մանաւանդ քրիստոնէական հեղահամբոյր առաքինութեամբ օժտուած կը գործակցէր իր եղբոր և կը վարէր ազգին ու եկեղեցին գործերը իմաստուն և շնորհալի նուիրումով մը, որ Շնորհալի անունը իրապէս կը յատկանշուէր իրմով:

Հետեւաբար անոր գործունէութիւնը պէտք չէ կապել իր Կաթողիկոսութեան եօթը տարիներուն. որ ատեն արդէն ծերութեամբ հիւծած ու խօթացած, եկեղեցական բարեկարգութեամբ և յարաբերական գործերով ծանրաբեռնուած՝ հազիւ տանելի կեանք մը ու-

նէր: Շնորհալին գործեց իր եղբոր կենդանութեան ժամանակ. անոր հետ միասին. միակամ և միախորհուրդ, այլ միշտ տիրական հեղինակութեամբ: Հետեւինք իրեն:

Կիլիկիոյ իշխանապետ Թորոսին և Լամբրոնի իշխան Օշինի միջեւ թշնամութիւնը եղբայրասպան պատերազմի հասած էր: Շնորհալին մինչեւ Լամբրոն գնաց և հաշտութեամբ կարգադրեց վէճը: Վերադարձին հանդիպեցաւ դաշտային Կիլիկիոյ բազմամարդ քաղաքներէն Մամեստիա — Միսիս — ուր տեսակցեցաւ Յունաց կայսեր փեսայ Ալեքս կոմսին հետ: Խօսակցութիւնը անցաւ Հայոց և Յունաց եկեղեցիներու բաժանման պատճառները բառնալու և եկեղեցական միութիւն հաստատելու շուրջ: Որով դուքսին խնդրանքով Շնորհալին գրեց Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանայց եկեղեցոյ գրուածը, և զայն յանձնեց Ալեքսին, ներկայացնելու համար Մանուէլ կայսեր: Սոյն գրութեան պատճէնը կը գտնուի Շնորհալիի առաջին հայրապետական կոնգակին մէջ որ ծանօթ է Ընդհանրական անունով: Ալեքս հազիւ երկու տարի վերջ կրցաւ ներկայացնել զայն կայսեր, որ իր կարգին խորհրդակցելէ վերջ Պոլսոյ Պատրիարքին և Սիւննոդոսին հետ՝ յարգալիր նամակով մը գիւմեց Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսին խնդրելով որ արտօնէ Ներսէսը Պոլիս երթալու և անձամբ ներկայանալու Պատրիարքին և Սիւննոդոսին և բերան առ բերան խօսելու միութենական խնդրոյ մասին:

Նամակաբեր Սմբատ պատգամաւոր, Հռոմկայ հասնելէն տարի մը առաջ վախճանած էր Գրիգորը. ինչ որ Պոլսոյ մէջ լուր չէին ունեցած, այնպէս որ գիրը ընդունեց Շնորհալին և միեւնոյն ոճով ալ պատասխանեց Մանուէլ կայսեր, որ ինք գայ Կիլիկիա և

անձամբ տեսակցի. որովհետեւ իրեն համար կարելի է՝ աթոռէն հեռանալ:

Սոյն նամակին վրայ երկու պատգամաւորներ նոր պատասխանով մը Հռոմիկայ ղրկուեցան և աշխատեցան համոզել Շնորհալին որպէս զի իր վերջնական որոշումը տայ երկու եկեղեցիներու բաժանման պատճառ եղող դաւանաբանական հարցերու մասին:

Սակայն Ներսէս չէր կրնար առանձինն գոհացնում տալ սոյն առաջարկին, որովհետեւ ոչ ժողով կրնար գումարել և ոչ ալ անձամբ կրնար ստանձնել այս կարգի կենսական խնդրոյ մը պատասխանատուութիւնը, հետեւաբար իր հին գրածներուն ձեւով պատասխան մը եւս գրելով ճամբեց պատգամաւորները:

Յունական կայսրութեան ներքին տագնապներուն առթիւ մօտ երկու տարի ժամանակ անցաւ որպէսզի Մանուէլ կայսրը պատասխանէ Ներսէսին: Այս անգամուան գիրը Կայսեր և Միքայէլ Պատրիարքին կողմէ գրուած ինքնադրոշմներ էին որոնց ընդունուիլը կը պահանջէր Յոն եկեղեցին: Եւ ահա հին պատգամաւորութեան անդամները խմբովին Հռոմիկայ եկան վերջնական պատասխան մը ստանալու համար:

Ներսէս սիրով ընդունելէ վերջ պատգամաւորները, յայտարարեց թէ՝ Եպիսկոպոսական ժողովով կըրնար վերջնական պատասխան տալ: Որով ժողով ընելու ձեռնարկ մըն ալ ըրաւ և սակայն եկողներն ալ պատասխանագրով մը ճամբելու ձեւը գտաւ: Նոյն ամբան մէջ (1173) Ներսէս վախճանեցաւ և յուզուած միութեան խնդիրն ալ անհետեւանք մնաց:

Կ'արժէ յիշատակել Շնորհալիի օրով Արեւորդինքուն (եզիտի) դարձը քրիստոնէութեան: Այսօր ալ Եգեսիոյ, Հիւանիւմանսուրի (Ատրեւման) և Մալաթիոյ կողմերը բազմաթիւ եզիտիներ կը բնակին: Ասոնք,

Արեւուն, Սատանային, Բարտիին և դարաւոր հսկայ ծառերուն պաշտամունք և երկրպագութիւն կը մատուցանեն: Արտաքնապէս իրենք զիրենք խալամ կը ձեւացնեն, խալամական անուններ կը կրեն, նոյնիսկ քաղաքներու մէջ մզկիթ կը յաճախեն և նամազ ալ կ'ընեն:

Պէտք է ըսել թէ՝ առահի կեղծաւորութիւն մըն է ըրածնին, ինչ որ չեն քաշուիր յայտարարելու իրենց Հայ քրիստոնեայ բարեկամներուն:

Պարծանօք կը յայտարարենք թէ՝ Շնորհալին է հեղինակը մեր Ժամագիրքին և Տաղարանի Քաղմասթիւ երգերուն, մեղեդիներուն, ինչպէս նաեւ ըստ Շարակնոցի՝ Մաղկազարդի, Հոգեգալստեան, Վարդավառի, Վարդանանց և այլ շարականներուն:

Ժամագիրքի առաջին էջէն սկսեալ, Առաւօտեան ժամերգութեան, Յիւսուք, Զարթիք, Առաւօս Լուսոյ, Աւխարհ Ամենայն, Այսօր Անհաւ, Արարչական, Նորաստեղծեալ, Երեկոյեանին՝ Շնորհեա մեզ, Նայեաց սիրով, Ի քնն հայցեմք շարականներն ու երգերը Շնորհալիի գրչէն ելած, իրմէն եղանակաւորուած և եկեղեցոյ մէջ ալ գործածութիւնը հրամայուած է: Շընորհալիի հեղինակութիւնը եղող սոյն շարականներէն ու երգերէն մեծ մասը Կոմիտաս Կաթողիկոսի Անձիմքին հետեւողութեամբ, այսինքն մէն մի համար Այբ ու Բեքի կարգով և կամ իր անուան սկզբնատառերով կ'սկսին: Ո՞ր Հայ քրիստոնեան չի գիտեր Հաւատով Խոստովանիմի քսանչորս համարները:

Դիւրին է հետեւցնել թէ՝ Շնորհալին եղած է Աստուածգգեաց բանաստեղծ, կարող երաժիշտ, ջերմեռանդ աղօթող, աստուածաբան մեկնիչ, և ինչ. և ինչ. գործածելով ըստ կամո՝ ռամկականէն սկսեալ ամենաբարձր գրական լեզու մը, արձակ թէ չափաւ:

Վերջացնելէ առաջ ըսենք թէ՛ Շնորհալին աղօթեց ու երգեց այնքան յստակ ու հոգեթով, դասաւորեց ու հաստատեց զմայլելի պատշաճութեամբ, ծաղկեցուց ու զարդարեց եկեղեցին՝ որպէս հարսն անբիծ ու անարատ, սիրեց ու ծառայեց Հայ ժողովուրդին իբրեւ գործալիւր հայր, և իբրեւ կենդանի բարբառ՝ աղբիւր մը յորդահոս, լճիտ ու քաղցրահամ, անըստ պառկենսակութիւն մը ներարկեց Հայաստանեայց եկեղեցիին և Հայ ժողովուրդի հոգիէն ներս, որ ինն դարեր վերջն ալ իր հմայքն ու արժանիքը կը մնայ անվթար ու անաղարտ:

ՎԵՐՋ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԴԱՍ. — Կրօնական եւ եկեղեցական բաժանումներ

	Էջ
Հաւաքավայրեր	11
Այլազգեր: Միասնաւորեան եւ Բազմասնաւորեան կրօններ	12
Մովսիսականութիւն: Քրիստոնէութիւն: Քրիստոնէութեան բաժանումները: Կաթոլիկ եկեղեցին եւ Բողոքականութիւն	13
Բողոքական եկեղեցի: Օրթոքսոս եկեղեցի	14

Բ. ԴԱՍ. — Եկեղեցի

Կրօնք եւ Քաղաքացիութիւն: Աղօթել	15
Առանձնական եւ հաւաքական: Հայաստանեայց եկեղեցի եւ իր Աւանդութիւնները	16

Գ. ԴԱՍ. — Եկեղեցական Միութիւն

Հայ-Յայկա յարաբերութիւններ	19
Քրիստոնէական Միութիւն: Առաջին եկեղեցին	20
Հաղորդութեան Խորհուրդը: Յիսուս Նազովրեցին եւ իր հանրային գործին պատմութիւնն ու գործունէութիւնը	21

Դ. ԴԱՍ. — Առաքեալներ

Յիսուս եւ Առաքեալներ	25
Հոգւոյն Սրբոյ Գալուսթ	27
Ազգեցութիւնը	28

Ե. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Առաքելոց անունները	29
Ջբաղումները: Պետրոս	30

Զ. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Նորակազմ եկեղեցին	34
Եւ Սարկաւագներու պատճօնը: Ս. Սեփաննոս	35
Եւ իր նահապետութիւնը	36
Սողոս եւ իր մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը	37
Առաջին գործունեութիւնը	38

Է. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Սողոս Դամասկոսի նամբուն մեջ	39
Սողոսի վերածնութիւնը եւ Քրիստոնէութիւնը ընդունիլը	40
Պողոս կը փառոգէ	41
Պողոսը կը փախցնեն	42
Պողոս Նրուսաղէմի մեջ: Պողոս եւ Բառնաբաս	43

Ը. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Պողոս եւ Առաքելական գործ: Հերովդէս Անտիպաս քաղաւոր	45
Առաքելական փառագութիւնք: Անտիոքի եկեղեցին: Ա. Շրջան Պողոսի	46
Բ. Շրջան Պողոսի: Ք. Շրջան Պողոսի	47
Եկեղեցիներու կազմութիւն	48

Թ. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Պողոս եւ Առաքելական գործ: Պողոս Նրուսաղէմի մեջ կը ձերբակալուի	50
Պողոս եւ Հրեաներ: Պողոս եւ հրեական փաղափայկանութիւն	51

Պողոս քաղաքներու առջեւ	52
Կայսեր կը բողոքէ: Պողոսի նամբորդութիւնը	53
Պողոս Հռովմի մեջ	54

Ժ. ԴԱՍ. — Առաքելներ

Եզրակացութիւն (Եօքն Խորհուրդ): Առաքելական գործին նպատակը	57
Հիւանդաց (օծում) աղօթք: Մկրտութիւն եւ Դրութեամբ (Միւռոն)	58
Հաղորդութիւն, Ապաշխարութիւն: Կարգ Քահանայութեան եւ	59
Պսակ Ամուսնութեան	60

ԺԱ. ԴԱՍ. — Հայաստանեայց եկեղեցի

Հեթանոսական քրջանի Հայոց հաւատքը	61

ԺԲ. ԴԱՍ. — Հայաստանեայց եկեղեցի

Քաղեոս Առաքելի գործունեութիւնը	65
Աբգարի աւանդութիւնը	66
Ս. Դասառակ	67
Բագրատունիք: Քաղեոս եւ Բարսղիմէոս առաքելներու գերեզմանները	68

ԺԳ. ԴԱՍ. — Հայաստանեայց եկեղեցի

Քաղեոսի Քրիստոնէութիւն	70
Մեհրու Խան Հայրապետ	73
Անակի ոճիւր	74
Գրիգոր եւ Տրդատ	75
Գրիգոր՝ Լուսաւորիչ Հայոց	76
Լուսաւորիչ եւ Էջմիածին	77

ԺԴ. ԴԱՍ. — Անգիր Երչան

Էջ

Լեզուի դժուարություններ	79
Լուսաւորչի զաւակները	81
Ս. Յուսիկի նահատակությունը	82

ԺԵ. ԴԱՍ — Գրոց Գիւսը

Մեարայի խորհուրդները	83
Մեարայի ազգաբանությունը: Մեարայ պաշտօնեայ	84
Մեարայ Վարդապետ Գողթնի մեջ	85
Գրոց Գիւսը	86

ԺԶ. ԴԱՍ — Տիեզերական Ժողովներ

Տիեզերական Ժողովներու գումարման պահանջները	87
Քրիստոնեական եկեղեցւոյ Միութեան դեմ հերձուածողներու նզովութիւնը	89
Տիեզերական Ժողովներ եւ Հայեր	90
Միութեան պառակտումը	91

ԺԷ. ԴԱՍ — Հայ Մարտիրոսագրություն

Մարտիրոսութեանց պահանջները	93
Ա. եւ Բ. Մարտիրոսաց խումբեր: Արարատեան վկաներ	95
Հռիփսիմեանց Նահատակությունը	96

ԴԸ. ԴԱՍ — Հայ Մարտիրոսագրություն

Վարդանանց Պատերազմը եւ Ղեւոնդ Երեց	98
Պատերազմէն վերջ	101
Վասակ Մարգարանի դատաստանը: Եկեղեցականաց մահավճիռը	102
Վնդին գործադրությունը	103
Խուժիկը	105
Եզրակացություն	106

ԺԹ. ԴԱՍ — Հայ Մարտիրոսագրություն Էջ

Մահմեդականության ծագումն ու տարածումը	107
Ոսիկաներ	108
Վահան Գողթնացին եւ իր նահատակությունը	109
Պաղտաճ Բաղաթ	110
Ապուսէյն ոսիկան	111
Բուդա ոսիկան	112
Սմբատ Խոսովանդ եւ այլ մարտիրոսներ	113

Ի. ԴԱՍ — Նուիրապետութ. եւ Անկախություն

Հայոց եկեղեցւոյ անկախությունն ու վարչական կազմը	115
Ազգ. Սահմանադրություն: Եկեղեցական Գիրքեր Հայրապետական իշխանություն	116
Կրիկիոյ Կարողիկոսությունը	117
Երուսաղեմի Հայ Պատրիարքությունը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքությունը	118
Առաջնորդներու պաշտօնը: Քահանաներու պաշտօնը	119
Կուսակցոն եկեղեցականություն	120

ԻԱ. ԴԱՍ — Ժամակարգություն եւ Եկեղեցական նշանաւոր դէմքեր

Առաւօտեան եւ Երեկոյեան Ժամերգությունը: Միօրինակություն	121
Օրերու բաժանումներ: Տօնական օրեր	122
Միջոց տօներ: Պահոց օրեր: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	123
Մեծն Ներսէս	124

ԻԲ. ԴԱՍ — Ոսկեդար

Ս. Սահակ	125
Ս. Մեարայ	126
Աստուածաբանական քաղաքականությունը	127
Ազանդաւորներ	128

ԻԳ. ԴԱՍ — Ոսկեդար 122

Ս. Ղեւոնդ Երեց Վանանդեցի: Ս. Յովսէփ Հողոցմեցի	129
Տ. Գիւս Արանեզացի	130
Քարգմանիչ մասենագիրներ՝ Եղիշէ, Եզնիկ Կողբացի, Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայ, Ղադար Պարփեցի	131
Ս. Յովհան Մանդակունլ: Տ. Բաբգէն Որմսեցի	132
Դուինի Ժողովը	133

ԻԴ. ԴԱՍ — Եկեղեցական նշանաւոր դէմքեր

Տ. Կովիսաս Ա. Աղցեցի: Տ. Ներսէս Գ. Իսխանցի	135
Տ. Սահակ Գ. Զորափորեցի	136
Ոկբան կը դիմաւորէ: Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի	137
Էօմէր Ամիրապետին կը ներկայանայ: Բանաստեղծ լոց եւ գերիներու ազատութիւն	139

ԻԵ. ԴԱՍ — Եկեղեցական նշանաւոր դէմքեր

Ս. Գրիգոր Նարեկացի	141
Տեղափոխութիւն Հայրապետական Աթոռոյ	143

ԻԶ. ԴԱՍ — Եկեղեցական նշանաւոր դէմքեր
(Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ)

Հռոմկլայ	145
Շնորհալիին նախնիք	146
Շնորհալի Եղբայրներու դաստիարակութիւնը	147
Գրիգոր Պահլաւունին կաթողիկոս	148
Ներսէս հաւատար: Ներսէս եւ Ալեքս կոմս	149
Յոյն-Հայ Եկեղեցական Միութեան խնդիր	150
Արեւորդիներ: Շնորհալի եւ Հայաստ. Եկեղեցին	151

7p

904

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0160843

